ХЛІБ РАННІХ РОКІВ

Гедвіг приїхала в понеділок. Того ранку, якби господиня не підсунула мені під двері листа від батька, я найрадніше був би закутався з головою в ковдру, як не раз давніше, коли жив іще в учнівському гуртожитку.

Але господиня гукнула до мене з передпокою: — Масте листа з дому!

А тільки-но білий, як сніг, лист, просунутий під двері, заяснів у сірих сутінках, що повивали ще мою кімнату, я перелякано зірвався з ліжка. На конверті-бо замість звичної округлої поштової печатки стояв подовгастий штамп залізничної пошти.

Батько не зносив телеграм і за сім років, що я сам живу в місті, лишень двічі надіслав мені листа з цим штампом: уперше, як померла мати, а вдруге, як сталося нещастя йому — він зламав зразу обидві ноги. Нинішній лист був третій; я розірвав конверта, прочитав листа — і мені одлягло від серця.

"Хочу тобі нагадати,— писав батько,— що Мулерова дочка Гедвіг, якій ти напитав кімнату, приїздить до міста сьогодні об 11.47. Будь ласка, стрінь її, та не забудь купити якихось квіток і взагалі будь із нею привітний. Уяви лишень, як дівчаті, мабуть, важко на серці: вперше приїздить сама до міста, не знає вулиці ані району, де має жити; все в місті їй чуже, вокзал величезний, на ньому вдень страшний гармидер. Запам'ятай: їй двадцять років і до міста вона їде, щоб стати вчителькою. Шкода, що ти тепер не маєш змоги навідувати мене, як колись, щонеділі, дуже шкода.

Щиро, твій батько"

Згодом я не раз міркував, як би склалася моя доля, коли б я тоді був не поїхав на вокзал стрічати Гедвіг; я попав би в зовсім інше життя, як

інколи знеобачки попадають не в той потяг, у життя, що досі, поки я не стрівся з Гедвіг, видавалося мені незгіршим. Принаймні я казав собі, що воно незгірше, коли траплялося над ним розважати; але тепер те життя, що вже чекало на мене, ніби потяг по тім боці перону, потяг, що в ньому я замалим був не поїхав,— тепер воно сниться мені ночами, і я знаю, що воно стало б для мене пеклом,— життя, яке мав за незгірше; я бачу себе в тім житті, бачу свій усміх, чую свою мову, як часом бачиш уві сні свого близнюка-брата, що його в тебе ніколи не було, що, може, не досяг життя на якусь дрібочку секунди, поки згинуло сім'я, що 8 нього він міг би зародитися.

Я дивувався, чого батько послав мені листа терміново, і ще не знав, чи урву хвильку, щоб стрінути Гедвіг, бо відколи направляю й перевіряю пральні машини, на суботу й понеділок набирається завше найбільш клопоту.

Бо саме в суботу та неділю, гулящого часу, коло машин метикують чоловіки — їм кортить самим оцінувати якість свого дорогенького набутку, чи добре він працює,—я ж сиджу при телефоні й жду дввінка, що викличе мене, може, кудись далеко на околицю. Ледве ступивши на поріг будинку, я вже чую їдкий дух горілого,—запевне, перепалено контакти чи дроти,— або ж бачу, як із машини рине така піна, наче в мультфільмі, а біля машини — пригнічених чоловіків і залитих сльозами жінок: вони забули натиснути якусь кнопку або ж на котрусь натиснули двічі.

Тоді я беруся до своєї робочої торбини, так повільно, що аж сам тішуся, обдивляюся, закопиливши губи, несправність, спокійно пораюся біля важелів, вимикачів, контактів, розмішую за інструкцією порошок до прання, ще раз, люб'язно усміхаючись, з'ясовую подружжю, як треба ходити коло машини, потому пускаю її і, миючи руки, ґречно вислуховую господареві просторікування на технічні теми, а він щасливий, що я так поважно трактую його знання.

Зате як доходить до квитанції, де зазначено час роботи і відстань до місця виклику, її підписують здебільшого не дуже доскіпуючись, і я повагом сідаю в машину й їду далі.

Мій день, буденний чи недільний,— то було дванадцять годин праці, часом зустріч у кав'ярні Йос із Вольфом та Улою, в неділю ще — вечірня в церкві, куди л здебільшого спізнювався і якийсь час боязко силувався вгадати з пасторових рухів, чи не розношувано ще святих дарів, полегшено зітхав, довідавшись, що ні, і, сівши десь там на лаву, найчастіше засинав з утоми й прокидався аж тоді, як зачинав дзвонити паламар.

Часами я ненавидів себе самого, свої руки, свій фах.

Того ранку я був стомлений, на мене чекало ще шість учорашніх викликів, а господиня, чути було, казала комусь у телефон:

— Гаразд, я йому перекажу.

Я сидів на ліжкові, курив і думав про батька. Мені уявилося, як він іде вечірнім містом на вокзал, щоб кинути листа в поштову скриньку потяга, що прибуває в Кнохту о десятій; я немов бачив, як він простує через церковний майдан, як поминає Мулерів будинок, переходить тісну вуличку з покривленими деревами, а потім, аби скоротити шлях, одчиняє важку гімназійну браму, на мить зникає під її темним склепінням і, знову виринувши на подвір'ї, зводить очі догори — на жовто пофарбовану стіну, до вікон свого класу, далі обходить дерево насеред двору, звідкіля тхне сечею швейцарового пса, і відмикає хвіртку, що її звичайно відчиняли вранці, за п'ять хвилин перед восьмою; тоді саме сюди з вокзалу навпроти школи поспішалися приїжджі гімназисти, а швейцар Гоншайд, стоячи при вході, пильнував, щоб із ними не проскочив, бува, хто з місцевих гімназистів. Тож Альфред Грус, син начальника станції, мусив сам-один довгим кружним шляхом іти до гімназії через цілий безлюдний квартал,— тим, що був місцевий.

Літніми неділішніми вечорами на шибах класних вікон червоно вигравало сонце. Останній рік перед моїм від'їздом із Кнохти ми з батьком часто ввечері ходили тією дорогою з листом або пакунком до потяга, що йшов у протилежнім напрямку й о пів на одинадцяту зупинявся в Брохені, де лежала в лікарні мати.

Звичайно ту ж таки дорогу, через подвір'я гімназії, батько обирав і назад, бо так вигравав чотири хвилини і нам не доводилося йти отим бридким і безлюдним кварталом, та й батькові сливе щоразу треба було захопити в школі якусь книжку або стосик зошитів.

Коли я згадую ті літні неділішні вечори в гімназії, мене поймав ніби якась м л ость; перед очима стають коридори, виповнені сірим присмерком; вішалки біля дверей класних кімнат, де самотньо висять два чи три кашкети; навоскована підлога, тьмяний полиск сріблястої бронзи на таблиці з іменами полеглих проти білого, як сніг, великого чотирикутника на стіні, де колись висів Гітлерів портрет, і криваво-червоний пломінь Шарнгорстового коміра1 біля вчительської.

Одного разу я хотів був поцупити в учительській зі столу бланк гімназійного свідоцтва з печаткою, але він виявився такий урочисто-цупкий і так зашелестів, коли я намірився скласти його й пхнути під сорочку, що батько, обернувшись до мене від шафи, перед якою стояв, сердито схопив бланк у мене з рук і кинув знову на стіл. Він не розрівняв паперу, не взявся мені вичитувати, але відтоді я щоразу мусив чекати на батька в коридорі, сам на сам із криваво-червоним Шарнгорстовим коміром і багрецем вуст Іфігенії2, зображеної на картині край дверей одного з старших класів: мені лишалось тільки пити сіро-чорні коридорні сутінки та час від часу зазирати крізь вовчок до класної кімнати старших гімназистів. Та й крізь вовчок видно було лишень ті самі сіро-чорні сутінки; якось на воскованій підлозі я знайшов червового туза; туз був червоний, немов вуста Іфігенії або Шарнгорстів комір, і враз крізь дух свіжого воску мені вчулися пахощі шкільної страви. Я добре бачив кружала слідів од гарячих бідонів на лінолеумі перед дверима класів, і від того духу страви й від думок про бідон з юшкою, що його в понеділок

мали поставити перед нашим класом, я відчув голод, якого не втишити було ані червоним Шарнгорстовим коміром, ані червоними устами Іфігенії, ані червоним червовим тузом. Згодом, коли ми бралися додому, я все просив батька навідати пекаря Фундаля, дати йому на добривечір і так, ніби між іншим, попрохати хліба або тс, що лишилося від учорашнього темно-сірого пирога з повидлом, таким черпоним, як Шарнгорстів комір.

Поки ми йшли з батьком тихими темними вулицями, я проказував йому весь той діалог, що його він поведе з Фундалем, аби наше завітання скидалося на випадкове. Я сам дивував на власну винахідливість, і що ближче ми підходили до Фундалевої крамниці, то дужче розпалювалася моя уява і цікавіший ставав діалог. Батько водно хитав головою, бо Фундалів хлопець учився в його класі, і вчився погано, та коли ми доходили до пекаревого будинку, він нерішуче зупинявся. Я знав, як йому тяжко, проте й далі правив своє, і щоразу батько круто повертався, як повертаються солдати в кінокомедіях, увіходив до будинку й дзвонив до Фундалів, і щонеділі о десятій вечора діялася та сама німа сцена: хтось відчиняв двері,— тільки не сам Фундаль,— а батько так ніяковів і хвилювався, що не годен був навіть промовити "Добривечір"; тоді Фундалів син, дочка чи жінка — словом, хто відчиняв двері,— гукав кудись назад себе:

— Тату, прийшов пан учитель!

І батько мовчки ждав, а я стояв позад нього і вгадував із запахів, що було у Фундалів на вечерю; пахло печенею або смаженим салом, а коли двері до пекарні бували відчинені, тоді я чув дух хліба. Потому з'являвся Фундаль, ішов до крамниці, виносив незагорнену хлібину і так її й простягав батькові. Той брав хліб, не кажучи й слова. Першого разу при нас не було ні теки, ні клаптя паперу, і батько ніс хлібину під рукою, а я мовчки ступав поруч нього, вдивляючись у його обличчя; обличчя в батька було ясне й горде, і ніщо на ньому не показувало, як батькові було тяжко. Я хотів був узяти в нього хліб і нести сам, але він тільки лагідно похитав головою, і згодом, коли ми її неділю ввечері ходили на

вокзал із листом чи пакунком для матері, я завше пильнував, щоб прихопити теку.

Настали місяці, коли я вже з вівтірка зачинав марити про той зайвий кусень хліба, аж якось нам відчинив сам Фундаль, і я одразу побачив по ньому, що нам тут більше хліба не дадуть: чорні пекареві очі дивилися невблаганно, важке підборіддя було недвижне, як у пам'ятника, а губи ледь-ледь ворухнулись, коли він сказав:

— Я даю хліба тільки на картки і то не в неділю ввечері.

Він хряпнув дверима перед нашим носом, тими самими дверима, що тепер провадять до його кав'ярні, де сходяться члени місцевого джаз-оркеотру. Я бачив там криваво-червоний плакат: радісні негри приклались губами до золотих мундштуків джазових сурм.

Минуло кілька секунд, перше ніж ми оговталися й побрались додому; у руці в мене була порожня тека, і боки в неї перепалися, неначе на господарській торбині. Обличчя в батька було таке саме, як і завше,— горде і ясне. Він сказав мені:

— Учора мені довелося поставити одиницю його синові.

Я чув, як господиня меле в кухні каву й щось лагідно гомонить до своєї малої доньки,—а мені все кортіло лягти й закутатися з головою в ковдру; я згадав, як добре було колись в учнівському гуртожитку: мені щастило так жалібно скривитися, що наш директор, капелан Деріхс, казав подати мені в ліжко чай і гріль-ню, і коли решта учнів спускалися до їдальні на сніданок, я знов припадав до подушки, засинав і прокидався десь об одинадцятій годині, як з'являлася прибиральниця й заходжувалась чепурити в спальні. Вона звалася Вітцель; я боявся сталевого погляду її блакитних очей, боявся непомильності її дебелих рук; розрівнюючи простирадла й складаючи ковдри, вона обминала мов

ліжко, мов там лежав зачумлений, і все вирікала ту саму погрозу, що й тепер ще страхом озивається мені у вухах:

— З тебе не буде пуття, нічого з тебе не буде.

І як невдовзі після того вмерла моя мати і всі обходилися зі мною ласкаво, приймати співчуття Вітцель було мені ще тяжче. Коли ж, по материній смерті, мені довелося ще раз поміняти фах та місце навчання І якийсь час, поки наш капелан напитував для мене інше місце, я невидно стримів у гуртожитку — або оббирав картоплю, або з мітлою в руках вештався коридорами,— співчуття Вітцель на ту пору вже давно вляглося, і вона знов, де лиш могла, проказувала те своє пророцтво:

— З тебе не буде пуття, нічого з тебе не буде!

Я боявся її, наче того крука, що крячучи летить за тобою навздогінці, і завше ховався від неї в кухню, де чувся безпечним під боком у пані Фехтер; я допомагав їй квасити капусту, і за те мені не раз перепадала зайва пайка пудингу.

Одну за одною я клав капустини на велику шатків-ницю, і тихий спів кухонних наймичок неначе заколисував мене. Ті місця, що здавалися пані Фехтер непристойними, приміром: "І він кохав її всю тую довгу темну ніч", звичайно не співалось, а лишень мугикалося. Одначе капустяна гора на кухні розтанула швидше, ніж я сподівався, і два останні мої дні в гуртожитку були жахливі,— я одбував їх із мітлою в руках під орудою пані Вітцель.

Потому капелан знайшов для мене місце у Вікве-бера, і я, побувши перед цим учнем у банку, крамарчуком і столярчуком, став до Віквебсра вчитися на електротехніка.

Недавно, по семи роках після мого від'їзду з гуртожитку, я побачив пані Вітцель: вона чекала на трамвай; я зупинив машину, вийшов і

запропонував підвезти її до міста. На це вона пристала, та коли я висадив її перед домівкою, вона, розчулившись, промовила:

— Дякую красно, та коли хто має свою машину, то це ще не знак, що з нього вийшло пуття.

Я так і не натяг ковдру на голову й не заходився міркувати, чи правду казала пані Вітцель, бо мені було байдуже, вийшло з мене пуття чи ні.

Коли господиня принесла мені сніданок, я все ще сидів на краєчку ліжка. Я простяг їй батькового листа і. поки воі'.а його читала, налив собі кави іі зробив бутерброд.

— Звісно, треба піти,— промовила господиня й поклала листа на тацю обік цукорниці.— Будьте ж до неї ласкаві й запросіть пообідати з собою. Не забувайте, що молоденькі дівчата здебільшого мають куди кращий апетит, аніж удають.

У передпокої задзвонив телефон, господиня вийшла, і я почув, як вона казала в трубку:

— Гаразд, гаразд, я йому перекажу, добре. Потому вона знову увійшла й мовила:

— Дзвонила якась жінка з Курбельштрасе. Плаче, що ніяк не може дати собі ради з машиною до прання, просила вас мерщій приїхати.

— Не можу,— сказав я,— мушу спочатку розквитатися з учорашніми викликами.

Господиня знизала плечима й вийшла; я поснідав, а потім умився, думаючи про Мулерову дочку, що її навіть зовсім не пам'ятав. Вона мала приїхати ще десь у лютому, і я тоді сміявся з листа її батька — з його

письма, знайомого мені ще відтоді, як він ставив оцінки на моїх невдалих письмових роботах з англійської мови, і з його стилю.

"Моя дочка Гедвіг,— писав він,— у лютому прибуде до міста, аби розпочати науку в педагогічній академії. Я був би вам вельми вдячний, якби ви могли стати мені в пригоді — припитати для неї помешкання. Може, ви мене добре й не пам'ятаєте: я директор школи імені Ганса фон Фалерслебсна, де й ви протягом кількох років черпали з джерел науки,— це таким вишуканим способом Мулер натякав на той факт, що, так і не скінчивши гімназійної науки, я на шістнадцятому році вибув із гімназії, висидівши перед тим два роки у восьмому класі.— А може,— писав Мулер далі,— ви ще не забули мене, і тоді, сподіваюся, моє прохання не обтяжить вас занадто. Помешкання для моєї дочки не повинно бути якесь там розкішне, але й не якийсь там закамарок; бажано, щоб воно було недалеко від педагогічної академії, одначе, як пощастить так уладнати,— не в такому районі, що скидався б на передмістя; окрім того, дозволю собі наголосити, що за всіх умов помешкання має бути недороге".

З цього листа в моїй уяві виріс зовсім інший Мулер. аніж той, що я запам'ятав змалку: в пам'яті мені жив чоловік плохий, забудькуватий, сливе що роззява, тепер же бачився мені педант і скнара, що аж ніяк не пасував до моїх споминів про Мулера.

Самого вже слівця "недороге" було задосить, щоб я його зненавидів, хоч досі ніколи не думав, що він може збудити ненависть,— бо я ненавиджу слівце "недороге". Батько мій теж любив розповідати про ті часи, коли фунт масла був усього одна марка, а кімната з меблями й сніданком — десять марок, коли з тридцятьма пфенігами в кишені можна було повести на танці дівчину; у розповідях про ті часи слово "недороге" завше проказують з ноткою звинувачення, ніби саме той, кому розповідають, винен, що нині масло вчетверо подорожчало.

Ціни на всі товари я добре взяв собі втямки, ще відтоді, коли шістнадцятирічним підлітком приїхав сам-один до міста і не мав спромоги

ні за віщо заплатити. Знатися на цінах навчив мене голод; на думку про свіжий хліб мені туманіло в голові, і часто ввечері я годинами вештався по місті з одним одною гадкою — про хліб. Очі мені горіли, коліна підточувалися, і я чув у собі щось вовче. Хліб. Я зробився хлібоманом, як робляться наркоманами. Мені було самого себе страшно, па думку все навертався чоловік, що колись, ще в гуртожитку, читав нам лекцію, ілюстровану діапозитивами,— про одну експедицію на Північний полюс; він розповів, що члени експедиції ловили рибу і тут-таки, живу, роздерши на шматки, так сиру й їли; не раз іще й тепер, коли я в день платні з банкнотами й дрібняками в кишені йду містом, мене раптово опадає вовчиіі страх тих днів, і я кидаюсь купувати хліб, свіжий хліб, відділений від мене самою лишень вітриною крамниці. Я купую дві хлібини, що найбільше впадуть у вічі, по тому, надійшовши до сусідньої крамниці,— ще хлібину і маленьких, підпечених, хрумких булочок, скільки лишень можу взяти. Дома я щоразу мушу односити їх у кухню до господині, бо сам не подужаю поїсти й чверті того, що понакуповував, а на думку, що хліб, гляди, пропаде, мене поймає страх.

Найтяжче було мені перші місяці по материній смерті: я більше не хотів учитись на електротехніка, але вже перед тим я перепробував не один фах: був за учня в банку, за крамарчука й столярчука — щоразу рівно по два місяці. Я ненавидів і новий свій фах, і так ненавидів нашого майстра, що мені не раз аж наморочилася голова, коли я вечорами в захряслім людьми трамваї повертав додому в гуртожиток; одначе я таки скінчив науку, бо поклав довести всім на світі, що скінчу її. Чотири рази на тиждень можна було ввечері піти до шпиталю святого Вінцента, де якась далека материна родичка служила на кухні: там мені перепадала тарілчина юшки, а часом і якийсь шматок хліба; на лаві перед дерев'яною кватиркою до кухні завше купчилося четверо чи п'ятеро голодних, здебільше дідів. Коли кватирка відсувалася й звідти показувалися м'які долоні сестри Клари, старі тяглись до неї тремтячими руками, а я на превелику силу стримувався, щоб не вихопити тарілки їй з рук. Юшку роздавали щоразу пізно ввечері, коли всі хворі давно спали, щоб у них, бува, не зародилася підозра, що хтось чинить недоречну благодійність їхнім коштом. І в коридорі, де ми щулились, горіло лишень дві лампочки

по п'ятнадцять свічок кожна, тьмяно освітлюючи нашу учту. Частенько наше сьорбання нагле стихало — сестра Клара вдруге відсувала кватирку й виставляла звідти тарілки, накладені з горою пудингом,—той пудинг завше був червоний, такий яокраво-червоний, як цукерки на ярмарку, і коли ми всі тлумом кидались на нього, сестра Клара, дивлячись на нас із кухні, зітхала й хитала головою, ледве стримуючи сльози. Потім казала нам: "Стривайте!" — ще раз ішла в кухню й вертала з повним глечиком підливи; підлива була жовта, наче сірка, жовта, наче сонце з дешевих малюнків. І ми з'їдали юшку, з'їдали пудинг і підливу, і знову чекали: а може, кватирка відсунеться ще раз; часом нам знаходили ще якпй шматок хліба, а раз на місяць сестра Клара ділила між нами свою пайку сигарет — кожному припадало по одній або дві коштовні білі палички, та найчастіше сестра Клара одсувала кватирку тільки аби сказати нам, що більше в неї нічого немає.

Гуртки людей, що їх сестра Клара підгодовувала таким чином, кожного місяця мінялись, і тоді, бувало, ми попадали в гурток, що мав право ходити до шпиталю аж чотири рази на тиждень, і останній день, четвертий, припадав на неділю; у неділю ж інколи давали картоплю до підливки з м'яса, і я щоразу так жагуче дожидався кінця місяця, щоб увійти до іншого гуртка, як арештант чекає останнього дня ув'язнення.

Відтоді я ненавиджу слово "недороге", бо раз у раз чув його з уст свого господаря. Віквебер — із тих, кого звичайно називають "порядними людьми"; він чоловік тямущий, добре знає своє ремесло і, на свій лад, навіть добродушний. Мені ще не зрівнялося шістнадцяти, коли я пішов до нього в науку. У нього було тоді два підмайстри й четверо учнів, а крім того, ще один майстер, який, щоправда, здебільшого товкся на маленькій фабриці, що її тоді саме Віквебер відкрив. Віквебер — чоловік здоровий, показний, веселий, і навіть його побожність справляє приємне враження. Спершу він просто мені не подобався, та за два місяці я вже його ненавидів — за дух наїдків з його кухні, яких я ніколи не покуштував: дух свіжих пиріжків, печені, гарячого смальцю; голод —звір, що роз'ятрював мені нутрощі,— не міг мовчки стерпіти тих пахощів, він ставав дибки, всередині мені горою йшла кисла, гаряча хвиля — і тоді я

ненавидів Віквебера; ненавидів за те, що рано, добираючись на роботу, віз із собою лиш дві скибки хліба, зліплені докупи червоним повидлом, та каструльку холодної юшки, яку мав підігріти на роботі, на якомусь будівельному майданчику, але висьор-

бував звичайно ще дорогою. І коли я приходив до майстерні, порожня каструля торохтіла в моїй робочій торбині, і я сподівався лиш на те, що яка клієнтка дасть мені хоч трохи хліба, тарілочку юшки чи ще чого попоїсти. Здебільшого мені таки й справді щось давали. Я був тоді несміливий, дуже тихий, худорлявий, високий хлопець, і нікому, видно, й на думку не спадало, що в мені живе вовк. Якось я почув, як одна жінка, не знаючи, що я її чую, завела про мене мову: вона хвалила мене і наостанку сказала:

— У нього такий шляхетний вигляд!

Добре, подумав я собі, отже в тебе ще й шляхетний вигляд. І я почав пильніше доглядатися до себе в дзеркало, що висіло в гуртожитку в умивальні. Я роздивлявся на своє бліде, довгообразе лице, то вип'явши, то знову підібгавши губи, й думав: он який вигляд називається шляхетним. І я сказав до свого відображення:

— Якби оце щось ум'яти...

Батько тоді в кожному листі писав, що має приїхати подивитись, як мені живеться, але так і не приїхав. Коли я бував дома, він розпитував мене, як там у місті, і я розповідав йому про чорний торг, про гуртожиток, про свою роботу, а він слухав, безпорадно хитаючи головою, коли ж я казав, що голодую,— я говорив про це рідко, а все ж подеколи не втримувався,— батько кидався в кухню й виносив звідти геть усе, що тільки міг знайти їстівного: яблука, маргарин, хліб, а часом кришив на сковорідку холодні бульбини, щоб погостити мене смаженою картоплею; одного разу він вернув із кухні страх зніяковілий, з головкою червоної капусти.

— Більш я нічого не знайшов,— промовив він,— може, зладнаємо салат...

Але страва не йшла мені на душу. Я чувся так, немовби вчинив якусь кривду чи зле висловився, немов,

т

змальовуючи життя в місті, якось допустився неправди. Я казав батькові ціни на хліб, масло, вугілля — вони його завжди лякали, але він щоразу ніби знову забував про них, одначе деколи посилав мені трохи грошей і писав, щоб я купив собі на них хліба. Щоразу, як від нього надходили гроші, я завертав на чорний торг, купував цілу хлібину, кілограмову чи півтора-кілограмову, свіжу, тільки-но з пекарні, сідав на пер-шій-ліпшій лаві чи десь на руйновищі, розлупував хліб навпіл і заходжувався їсти, щипаючи по шматочку й кидаючи їх у рот замурзаними руками; інколи хліб іще парував, був усередині гарячий,— тоді мене на мить пронизувала думка, що я держу в руках і роздираю на шматки щось живе, і знову мені згадувався чоловік, що читав нам лекцію про полярну експедицію й розповів, як люди роздирали на шматочки живу рибу і так сиру й їли. Часто я загортав кусень хліба в газету й ховав до робочої торбини, але, пройшовши ступнів із сто, знову спинявся, витягав його з торбини і тут-таки, серед вулиці, з'їдав. Якщо хлібина була на півтора кілограма, я так наїдався, що в гуртожитку одступав свою вечерю комусь із учнів, а сам одразу клався в ліжко й лежав, закутавшись у ковдру, сам-один у спальні, а повним животом солодкого, свіжого хліба, сливе очамрівши з ситості. Я тоді вкладався о восьмій вечора і мав попереду одинадцять годин сну, а на сон я теж був повсякчас голодний. Може, батькові тоді було за все байдуже, опріч материної недуги. В кожному разі, буваючи вдома, я силкувався уникати слова "голод" і будь-яких натяків на свої злигодні, бо по батькові добре бачив, що він харчується куди гірш од мене: він пожовтів з обличчя, схуд і став якийсь мов непритомний. Удвох із ним ми ходили в лікарню одвідати матір, і щоразу, коли я сідав біля неї на ліжку, вона простягала мені щось попоїсти — з того, що урвала від лікарняної пайки або що їй хтось приніс,

— овочі, пляшку молока чи кусень пирога,— та я не міг нічого їсти, бо знав, що мати слаба на сухоти й мусить добре харчуватися. Вона ж наполягала, кажучи, що все те пропаде, як я не з'їм, і тоді озивався батько:

— Клер, тобі треба їсти, ти мусиш одужати.

Мати плакала, одвернувшись до стіни, і мені не хотілось їсти. На ліжку поруч материного лежала жінка, в очах якої теж бачилося мені щось вовче, і я знав, що вона з'їла б до кришечки все, що зоставалось після матері; я чув у себе на руці гарячу материну руку і бачив у очах у неї страх перед сусідчиною ненат-ленністю. Мати благала мене попоїсти, все приказуючи:

— Моя дитино, візьми попоїж, я ж знаю, що ти хочеш їсти, знаю, як живеться в місті.

Та я тільки хитав головою, стискаючи й собі її руку, і мовчки благав не наполягати; вона починала всміхатись і про їжу більше не згадувала, і я знав, що вона мене зрозуміла, й казав їй:

— Може, тобі краще було б дома? Чи в іншій палаті?

Та мати одказувала:

— Інших палат немав, а додому мене не пускають, бо в мене перехідна хвороба.

Згодом, коли ми з батьком розмовляли з лікарем, я зненавидів лікаря за те, що він такий байдужий; він говорив з нами, а сам думав про щось інше, одмов-ляючи на батькові питання, дивився то на двері, то в вікно, і по його червоних, гарно окреслених губах я бачив, що мати помре. А проте жінка, що лежала поруч матері, померла перша. Вона вмерла в неділю; опівдні, прийшовши до лікарні, ми її вже не застали; ліжко було

порожнє, й чоловік небіжчиці, якому щойно повідомили про смерть, ввійшовши до палати, вибирав із тумбочки жінчині речі: шпильки до кіс, коробочку на пудру, білизну, сірники; він порався мовчки, шпарко і навіть не відповів на наше привітання; він був низький, худорлявий, темношкірий, мав невеличкі, зовсім круглі очі й скидався на щуку. Коли до палати увійшла сестра, він визвірився на неї за бляшанку консервованого м'яса, що її не долічився в тумбочці.

— Де м'ясо?! — залементував він, уздрівши сестру.— Я його приніс учора ввечері, о десятій годині, коли вертався з роботи, і якщо вона вночі померла, то не могла його з'їсти!

Він замалим не тицяв жінчиними шпильками сестрі межи очі, і по куточках рота йому повиступала жовтава піна; він не вгаваючи репетував:

— Де м'ясо? Верніть мені м'ясо! Я вам рознесу всю вашу буду, як ви мені не оддасте м'яса!

Сестра почервоніла й собі зачала кричати, і, дивлячись на її обличчя, я подумав, що вона, мабуть, і справді поцупила те м'ясо. А чоловічок не вщухав: він жбурляв на підлогу речі й топтав їх ногами, галасуючи:

— Оддайте м'ясо, хвойди, злодіяки, вбивці!

Він кричав так кілька секунд, потому батько вискочив у коридор когось покликати, а я стояв між сестрою і чоловічком, бо той уже поривався її бити; однак він був невеличкий, прудкий, багато спритніший за мене і таки добрав способу вдарити сестру в груди малими смаглявими кулачками. Я завважив, що він у гніві раз по раз осміхався, вищиряючи зуби, як колись у гуртожитку пацюки, що їх ловила в пастку куховарка.

— М'ясо, шльондро, м'ясо! — репетував він, поки з'явився батько з двома санітарами, що схопили його й

витягли з палати, та й крізь зачинені двері чутно було, як він кричав:

— Віддайте м'ясо, злодюги!

Коли за дверима стало тихо, ми поглянули одне на одного і мати сказала спокійно:

— Щоразу, як він приходив, вони лаялись за гроші, що вона давала йому на харчі; він раз у раз кричав на неї, все казав, що ціни знов підскочили, а вона йому ніколи не вірила; вони казали одне одному всяку гидоту, проте вона завше давала йому гроші.

Мати урвала мову, глянула на ліжко померлої й тихо сказала:

— Вони прожили разом двадцять років, і єдиний їхній син загинув на війні. Вона, бувало, витягала з-під подушки його фотокартку й плакала. Та фотокартка й тепер лежить під подушкою, і гроші теж. А м'ясо,— докінчила мати ще тихіше,—м'ясо вона встигла з'їсти.

І я спробував уявити, як усе було, як та понура, пожадлива жінка лежала поруч материного ліжка і серед ночі, вже в смертельних корчах, їла з бляшанки консерви.

В ті роки, після материної смерті, батько часто писав мені, дедалі частіше, і його листи ставали чимраз довші. Здебільшого він обіцяв, що приїде подивитись, як я живу, та так і не приїхав, і я сім років жив у місті сам. Тоді, по материній смерті, він порадив мені змінити місце навчання, підшукати собі щось у Кнох-ті, але я хотів залишитися в місті, бо вже починав дещо тямити, починав розуміти, що Віквебер шахрував, і мені просто-таки треба було закінчувати науку саме в нього. До того ж я тоді спізнався з дівчиною, що робила у Віквебера в конторі; вона звалась

Вероніка, була білява й променіста, ми часто зустрічалися літніми вечорами, ходили гуляти понад Рейном чи

їсти морозиво, а потім, коли ми сиділи на блакитному базальті небережної, низько над річкою, поспускавши босі нога у воду, я в темряві цілував її. Якщо ніч випадала місячна, річку було видно геть далеко, і ми часто запливали аж туди, де височів із води розбитий корабель, вилазили на нього й сідали там на залізному ослоні, де перше сидів вечорами шкіпер із своєю жінкою. Каюту, до якої прилягав колись цей ослін, давно розібрали, і прихилитись можна було тільки до залізної штаби. В кораблі під нами дзюрчала вода. Згодом, коли Віквебер звільнив Вероніку і взяв на її місце свою дочку, ми стали бачитися рідше. А через рік вона вийшла заміж за вдівця, що має молочну крамницю на сусідній від мене вулиці. Коли я віддаю свою машину до направи і їжджу трамваєм, то частенько бачу Вероніку за вікном її крамниці: вона така сама білява й променіста, але сім років, що минули відтоді, лишили на ній свій слід. Вона стала огрядна, а за крамницею на подвір'ї висить на шнурку дитяче вбрання: рожеве,— десь, із маленької дівчинки, й блакитне,— певне, з хлопчика. Якось двері крамниці стояли відчинені, і я вгледів за ними Вероніку, вгледів її гарні великі руки: вона наливала молоко. Бувало, вона приносила мені хліба од свого брата в перших, що працював на хлібозаводі. І завше домагалась, щоб я тут же таки з'їв його, а як давала мені хліб, я бачив її руки у себе перед очима. Та одного разу я їй показав материну обручку і тоді побачив у її очах той самий пожадливий блиск, яким горіли очі тієї жінки, що лежала поруч матері в лікарні.

За ці сім років я занадто добре вивчив ціни, аби мені ще могло подобатись слівце "недороге". Недорогого немає нічого, ціна ж на хліб завше зависока.

Я вибився в люди — так, здається, кажуть. Я вивчив своє ремесло так досконало, що давно перестав бути дешевою робочою силою для Віквебера, як перші три роки. У мене є авто, я навіть оплатився вже за нього і тепер уже ось кілька років одкладаю гроші, щоб, виплативши заставу, стати незалежним од Віквебера і мати змогу будь-якої хвилини перейти до його конкурента. Люди, що з ними доводиться мені мати справу, здебільшого приязні до мене, як і я до них. Словом, усе в мене складається незгірш. Я тепер сам набрав ціни — набрали ціни мої руки, мої технічні знання, набутий досвід, привітне поводження з клієнтами (моя привітність і бездоганні манери цінуються чи не найвище за все інше, а для мене це річ неабияка, бо я — агент у справах збуту тих самих машин, що їх тепер можу лагодити, заплющивши очі), і свою ціну мені щастить іще побільшувати, мені ведеться не треба краще, а ціна на хліб тим часом, як то кажуть, прийшла до норми. Отож я працював дванадцять годин на добу, спав вісім, і чотири мені ще лишалось на те, що звуть дозвіллям; я зустрічався з Улою, дочкою мого шефа, з якою, правда, не був заручений, принаймні не був заручений формально, але кожному й так було ясно, що я з нею одружуся.

Одначе до сестри Клари з шпиталю святого Вінцен-та, що давала мені юшки, яскраво-червоного пудингу й сірчано-жовтої підливки, що подарувала мені загалом, може, десятків зо два сигарет,— той пудинг тепер, мабуть, видався б мені недобрим і сигарет тих я б, напевне, вже не курив,—до сестри Клари, що давно вже спочиває десь на монастирському цвинтарі,— як нині бачу її обличчя і скорботні, пойняті сльозою очі в ту хвилину, коли вона мусила востаннє засунути перед нами кватирку,—до неї одної я й досі почуваю більше ніжності, аніж до цілої громади тих, з ким ме-

ні довелося зазнайомитися, буваючи в Улиному товаристві; я читаю в їхніх очах, бачу по їхніх руках, які ціни довелось би мені їм платити; і я

струшую з себе їхній чар, зриваю з них подумки їхні шати, знищую витончений дух їхніх парфумів, здираю з них усю їхню пихату гідність, що так дешево коштує, і буджу того вовка, що живе в мені й досі, буджу свій давній голод, що навчив мене тямити в цінах; я чую, як той вовк гарчить, коли, танцюючи, схиляю голову на плече гарненької дівчини, і враз бачу, як її маленькі, тендітні руки, що лежать у мене на плечі, раптом починають обертатися на пазури, що хочуть видерти в мене хліб. Мало хто давав мені що-небудь дурно, тільки батько, мати та часом робітниці з фабрики.

II

Я витер лезо до бритви паперовою серветкою; сувій таких серветок завше висить у мене над умивальником; мені дарує їх один агент миловарної фірми; на кожній намальовано криваво-червоні жіночі вуста й під ними напис: "Не обтирайте губної помади рушником". Є ще серветки, на яких чоловіча рука черкає бритвою рушник, і під малюнком там підписано: "Витирайте леза нашими серветками", але я волію ті, що з криваво-червоними вустами, а інші дарую дітлахам своєї господині.

Скінчивши, я взяв моток дроту, що його приніс учора Вольф, забрав із письмового столу гроші, що ввечері недбало покидав, вийнявши з кишень, і, вже виходячи з кімнати, знову почув дзвінок телефону. Господиня промовила: "Добре, я перекажу",— але побачила мене і мовчки простягла мені трубку. Я похитав головою, та вона кивнула мені так поважно, що я мимохіть підступив ближче і взяв трубку. Жіночий голос щось казав крізь плач, я втямив тільки деякі слова:

— Курбельштрасе... приїдьте... приїдьте, будь ласка.-Я сказав:

— Гаразд, приїду.

І жінка, плачучи, знов щось промовила, з чого я зрозумів лишень:

— Ми посварилися... мій чоловік... приїжджайте мерщій.

І я знову сказав:

— Так, я виїжджаю,— й поклав трубку.

— Не забудьте за квітки,— нагадала мені господиня,— і подбайте про обід. Це ж буде саме обідня пора.

За квітки я забув; мені довелось їхати назад до міста геть аж із далекої околиці, хоча я мав роботу й ближче, на сусідній вулиці, і таким чином міг двічі поставити в рахунок час і відстань до місця виклику. Я їхав швидко, бо вже було половина на дванадцяту, а потяг прибував об одинадцятій сорок сім. Я знав цей потяг; часто в понеділок я вертав ним до міста, їдучи від батька. Тепер, дорогою на вокзал, я спробував уявити собі Мулерову дочку.

Сім років тому, останнього свого року вдома, я бачив її разів кілька; за той рік я був у Мулера рівно дванадцять разів; щомісяця я мав относити Мулерові гімназичні зшитки з чужих мов, що їх, за чергою з іншими вчителями, перевіряв батько. На останній сторінці внизу у кожнім зшитку йшли три чепуристі підписи вчителів чужих мов: "Му" — себто "Мулер", "Цбк" — "Цубанек", і "Фен" — себто "Фендріх", перший склад батькового прізвища, отже й мого. Найбільше вбились мені в тямку темні плями на Мулеровім будинку: до вікна першого поверху чорною хмарою повиступала на його зеленому тиньку вогкість, її химерний малюнок завше накликав мені думку про мапу з якогось чудернацького атласа. Улітку, підсихаючи, усі ті візерунки брались понад краєм білою габою з цвілі, але навіть у найбільшу спеку в малюнку неви-відно зоставався темно-сірий осередок. Восени і взимку вогкість, темна й прокисла, розпливалася далеко поза білу габу з цвілі, як чорнильна пляма на бібулці. Добре запав мені в пам'ять сам Мулер, розхристаний, у хатніх капцях, з довгою люлькою, на тлі книжок із шкіряними спинками, й фотокартка в передпокої, що зображала його замолоду, в строкатій

студентській шапочці; під фотокарткою кучерявим письмом написано назву студентської корпорації — "Тевтонія" чи якась інша "онія". Деколи я заставав Мулерового сина, що був на два роки за мене молодший і колись учився в одному зо мною класі, але давно вже мене випередив. Кремезний, стрижений, він скидався на молоденького буйвола; в моїм товаристві він звичайно намагався бути не більш як хвилину; мабуть, йому наші стрічі були прикрі, боявся, сердега, розмовляючи зі мною, виявити в голосі ті почуття до мене, що могли, на його думку, мене зачепити: жалощі, погорду, неприємне, удаване панібратство. Отож, коли ми здибались, він бадьоро зі мною вітався й показував на батькову кімнату. Всього двічі я спіткав дрібне дівча років дванадцяти-тринадцяти. Першого разу воно гралося в садку порожніми горщиками на квіти — виклало ясно-червоні сухі горщики пірамідкою на мурі, поростому зеленим мохом,— коли враз жіночий голос гукнув: "Гедвіг!" Дівчинка здригнулась, її острах ніби передався стосові горщиків, бо той, що лежав на вершечку піраміди, враз посунувся наннз і розлетівся на друзки, ударившись об темну, мокру цементову плиту, що ними було викладене подвір'я.

Удруге я побачив її в коридорі, що вів до Мулеро-вої кімнати: вона слала постіль своїй ляльці в кошику на білизну. Ясне волосся спадало їй на тонку дитячу шию, що в сутінках коридора видалась мені сливе зелена, і я чув, як дівчинка, колишучи невидну мені ляльку, мугиче над нею якусь незнайому пісеньку, де через певні проміжки повторювалося те саме слово: "Зувея — зу-зу-зу — Зувея..." І коли я, простуючи до Мулерової кімнати, йшов проз дівчинку, вона звела голову, і я зазирнув їй в обличчя: воно було бліде й худеньке, і на нього звисали рівні пасма білого волосся. Мабуть, то й була та сама Гедвіг, якій я знайшов кімнату.

Кімнати на взірець тії, що мені довелось шукати для Гедвіг, шукає у нашому місті, може, з двадцять тисяч чоловіка, знайти ж їх можна дві чи й узагалі одну на ціле місто, і винанмає їх завше один із тих невідомих янголів, що ще вряди-годи трапляються межи людьми; отака саме кімната в мене. Я знайшов її тоді, коли попросив батька забрати мене з гуртожитку. Вона велика, обставлена небагатьма старими, а проте

зручними меблями, я мешкаю тут чотири роки, а ніби живу зроду: за мене народились діти в господині, і найменшому з них я став за хрещеного батька, бо саме я серед ночі привів до породіллі акушерку. За тих часів, коли мені доводилося рано вставати, я тижнями з дня на день грів малому Робертові молоко й годував його з пляшечки, бо господиня, виморена нічною роботою, прокидалась пізно, а будити її мені не ставало духу. Подружжя її — один із тих чоловіків, що мають славу артистичних натур, занапащених лихими обставинами; він може годинами плекатися на свої загублені молодощі, котрі йому ніби одняла війна.

— Нас одурили,— парікає він,—нас одурили, однявши найкращі роки, що випадають людям на віку,— від двадцяти до двадцяти восьми.

І тією занапащеною молодістю він виправдує всі свої дурощі, а дружина не те що все йому прощає, а ще й потурає; він малює, накидає проекти будинків, пише музику.

Нічого він не робить до пуття, хоч його творчість часом дає йому якісь гроші. Усе помешкання завішане його ескізами: "Будинок письменника на верховині Таунус", "Будинок скульптора"; на всіх ескізах — сила дерев, таких як малюють архітектори, а я ненавиджу дерева, намальовані від архітекторів, бо ось уже п'ять років бачу їх щодня. Його поради я ковтаю, як ковтають пігулки, що виписав приятель-лікар.

— У цьому місті,— каже він, приміром,— у цьому місті я вашого віку мешкав сам-один, і мені довелось уникати таких небезпек, яких вам не зичу.

І я знаю, що він натякає на квартали, де живуть повії.

Чоловік моєї господині — добрий хлопець, одначе я такої думки, що він йолоп, надарований одним однісіньким хистом: зберігати любов дружини, якій він робить прегарних дітей. Господиня моя — висока білявка, і я один час був так у ній закохався, що потай виціловував її

фартухи й рукавички і ночами не міг спати з ревнощів до її пришелепуватого чоловіка. А проте вона його любить, і, здається, чоловікові зовсім не треба бути якимось діяльним чи таланним, щоб його кохала така жінка, як вона, жінка, перед якою я ще й досі почуваю захват. Частенько, встреливши в мене кілька марок, він іде до якоїсь пивнички, де звичайно сходиться богема, і сидить там, розкуйовджений, у неймовірній краватці, корчачи з себе казна-що й випиваючи сам пляшку горілки. Я даю гроші, бо не можу робити прикрості господині, принижуючи його. І він знає, чом я даю йому гроші, бо наділений тією хитрістю, без якої ледачому довелось би пропасти з голоду. Він — із тих шелихвостів, що вміють удавати з себе великих імпровізаторів, та я не вірю, ніби він справді зугарен імпровізувати.

Мені завше здавалося, що така кімната, як у мене,— взагалі одна на ціле місто, та й ту зайняв я, тим більш я здивувався, напитавши для Мулерової дочки сливе таку саму гарну кімнату, як моя, в самому центрі міста, в одному будинку з пральнею, де я повинен наглядати за роботою пральних машин: я вивіряю міцність гумових деталей, замінюю передачі, поки вони не зносилися до краю, загвинчую гвинти, поки вони геть не поодходили. Я люблю центр міста — квартали, що протягом останніх п'ятдесяти років поміняли своїх мешканців; вони — наче той фрак, що його раз одягнули на весілля, а потому відступили збіднілому дядькові, що приробляє музикою; спадкоємці дядькові віддали фрак у заставу, та так і не викупили, і його нарешті на аукціоні сторгував лахманник, що тепер поцінно віддає на користання зубожілим аристократам, яких несподівано запросили десь на прийом до міністра, що його державу вони марно шукали по шкільному атласі свого най меншого сина.

Тож у будинку, де міститься моя пральня, я знайшов для Мулерової дочки кімнату, що задовольняла майже всі його умови: простора, з непоганою об-ставою і великим вікном у старий панський сад. Увечері, по п'ятій, тут, у центрі міста, тихо й спокійно.

Я найняв помешкання з першого лютого. І тут на голову мені впав новий клопіт: наприкінці січня Мулер написав, що дочка його занедужала

і зможе приїхати лишень 15-го березня, то чи не міг би я владнати справу з кімнатою так, щоб зоставити її за дочкою, але щоб комірного за цей час не сплачувати. Розлючений, я написав йому листа, де з'ясував умови, на яких у місті винаймають житло, але потім почув себе присоромлепим, дістався покірну Мулерову відповідь, що він оплатиться за всі шість тижнів.

Про дівчину я якось не подумав, а лиш поцікавився, чи справді Мулер сплатив за кімнату. Виявилося, що він надіслав гроші, та коли я вдався до господині з питанням, вона й собі спиталася мене про те, що вже питалась, коли я приходив дивитись кімнату:

— А це не приятелька ваша, насправді не приятелька?

— Господи,— сердито мовив я,— кажу ж вам, що зовсім не знаю дівчини.

— Я не попущу,— сказала вона,— щоб...

— Я знаю, чого ви не попустите,— перехопив я,— але я вам кажу, що не знайомий із дівчиною.

— Гаразд,— усміхнулась вона, і я зненавидів її за ту усмішку,— я ж бо питаюсь тільки через те, що для заручених іноді роблю виняток.

— Господи,— мовив я,— цього ще бракувало. Заспокойтеся, будь ласка.

Проте вона, здається, так-таки й не заспокоїлась.

На вокзал я запізнився на кілька хвилин і, кидаючи гроші в автомат на перонний квиток, спробував уявити собі дівчину, що колись мугикала "Зувея" в темнім коридорі перед кімнатою Мулера, як я йому приносив зшитки з чужих мов. Я зупинився біля сходів на перон і почав прикидати:

білява, має двадцять років, приїхала до міста, щоб стати вчителькою; коли ж я підвів очі на людей, що йшли проз мене, мені видалось, що світ заселений самими-но білявими двадцятирічними дівчатами,— так їх багато вийшло з потяга, і всі вони несли в руках валізи, і всі мали такий вигляд, начебто приїхали до міста стати вчительками.

Я був занадто втомлений, аби озватися до котрої з них. Закуривши сигарету, я подався на другий бік сходів і нараз углядів за бар'єром якусь дівчину, що примостилась на валізі,—либонь, вона увесь цей час сиділа там, у мене за спиною; вона мала темні коси й одягнена була в пальто, зелене, як трава, що виросла за одну теплу дощову ніч, таке зелене, аж мені здалося, ніби воно має пахнути травою, коси в неї були темні, як черепиця по дощі, а лице біле, аж світилося, сливе таке, як свіжий тиньк, крізь який ледь-ледь мріється охра. Я подумав, що то вона нафарбована, але помилився.

Тепер я бачив тільки її яскраво-зелене пальто, тільки її обличчя — і зненацька мене пойняв страх, як тих мандрівців, що ступили на щойно відкриту землю, до якої, вони знають, верстає шлях інша експедиція і вже, може, поставила на ній свій прапор і взяла її у своє володіння, і серце мандрівців стискається зі страху, що всі муки довгого шляху, всі злигодні, змагання до загину — усе, може, було надаремне.

Те обличчя так глибоко запало мені в душу, пронизало її, наче карбель, що замість срібла натрапив на віск; мені здалося, ще я пробитий наскрізь і тільки що не спливаю кров'ю, й на якусь шалену мить у мені зринуло бажання знищити те обличчя, як художник знищує оригінал гравюри, з якої зробив одпн-сдиний відбиток.

Я кинув сигарету й перебіг сходи, ті шість ступнів. Мій страх розтапув, як тільки я опинився перед нею.

— Чи не міг би я вам стати чимось у пригоді? — мовив я.

Вона всміхнулася, кивнула головою і сказала:

— О так, скажіть, будь ласка, як вийти на Юден-гасе.

— Юденгасе,— проказав я за нею, і мені видалося, ніби я ввi сні чую своє ім'я, та ніяк не збагну, що те ім'я — моє, я був не при собі, а проте ніби розумів, що то таке — бути не при собі.

— Юденгасе,— знов промовив я,— так, Юденгасе. Ходімо.

Я дивився, як вона звелась, трохи здивовано взяла тяжку валізу — сам я був занадто приголомшений, аби згадати, що валізу належить нести мені. Я геть забув про звичайну свою ввічливість.

Думка, що ця дівчина й є Гедвіг Мулер,— я ще й досі не збагнув її до краю, хоч наче б усе мало стати мені ясне як день, ледве вона вимовила "Юденгасе",— думка та зовсім збила мене з пантелику. Вийшло якесь непорозуміння, якась плутанина: я був такий певний, що Мулерова дочка білява, одна з майбутніх білявих учительок, яких без ліку пройшло сьогодні повз мене, що вона ніяк у мене не збігалася з цією дівчиною; я й досі нерішуче вимовляю ім'я "Гедвіг Мулер", бо мені весь час немов щось каже, що справжнє її іменння я ще маю для себе відкрити.

— Так, так,—відповів я на її запитливий погляд,— ходімте-бо.— І, пропустивши дівчину з важкою валізою вперед, слідком за нею подався до виходу.

Цих півхвилини, ступаючи їй услід, я думав, що володітиму нею і заради того, аби нею володіти, зруйную всі перепони, що постануть мені на дорозі. Мені навіть уявлялося, як я трощу п'ятикілограмовим молотом машини до прання. Я дивився на спину Гедвіг, на її шию, руки, побілілі з натуги,— вона ж бо несла важкенну валізу. Я ревнував її до залізничника, що на мить доторкнувся до її руки, коли вона простягнула йому квитка, ревнував до підлоги у вокзалі, по якій ступали її ноги. Вже аж як ми

дійшли трохи не до самісінького виходу, я схаменувся, що повинен узяти в неї валізу.

— Даруйте,—сказав я, підскочив до неї і забрав валізу.

— Дуже мило,— Мовила вона,— що ви прийшли мене зустріти.

— Господи,— обізвався я,— хіба ви мене знаєте?

— Ну, звісно! — засміялася вона.— У вашого батька на письмовім столі завше стоїть знімок із вас.

— А ви знаєте мого батька?

— Так,— сказала вона,— я була його учениця.

Я поставив валізу в машину, поклав там-таки торбинку Гедвіг і допоміг сісти їй самій: це вперше тоді я торкнувся до її руки й до ліктя; у неї був округлий, міцний лікоть, а рука велика, проте легка; ту мить вона була суха й холодна; обходячи машину, щоб сісти за кермо, я зупинився біля радіатора, підняв капот і, вдавши, ніби оглядаю щось усередині, став дивитись крізь переднє скло на неї, дівчину, що сиділа в машині, і меиі знову стало страшно,— не того, щоб її часом не відкрив і не завоював хтось інший, цього я вже не боявся, бо знав, що ніколи від неї не відступлюся, ні цього дня, ані жодного з тих днів, що ще настануть, жодного з тих днів, що вкупі називаються життям. Ні, це був інший страх — страх перед тим, що станеться далі: потяг, куди я намірявся сісти, був уже готовий у дорогу, він от-от мав рушити, всі подорожні були на місцях, семафор відкрито, і чоловік у червонім кашкеті вже підняв угору диска, лишилося тільки мені з приступки, де я вже стояв, увійти до вагона,— і саме ту мить я скочив з потяга. Я думав про всі од-верті розмови, що їх мені доведеться витримати,—тепер я зрозумів, що звіку ненавидів одверті розмови, нескінченні, дурні теревені, недолугі балачки про те, хто винен, а хто ні, докори, сварки, виклики до телефону, листи; я

ненавидів вину, що її муситиму покласти на себе, вину, що вже тепер лежала на мені.

Я бачив, як котилося повз мене моє дотеперішнє життя, зовсім незгірше, як на мій тодішній погляд, котилося, немов складна машина, збудована для того, кого вже немає; мене вже ие було, і все пішло шкереберть: одходили гвинти, перегрівались поршні, розліталися навсібіч залізні деталі, тхнуло смаленим.

Я вже давно спустив капот, уперся руками в радіатор і дивився крізь переднє скло на її обличчя, поділене очисним віничком на дві нерівні частини: не бралось голови, що ніхто з чоловіків іще не зрозумів, яка вона вродлива, що ніхто її не розгледів,— а може, вона стала така лишень ту хвилину, як її побачив я.

Коли я сів поруч неї в машину, то побачив ув очах їй острах перед тим, що я маю сказати чи зробити; та я не сказав нічого, мовчки увімкнув мотор і поїхав до міста; тільки іноді, звертаючи праворуч, я зиркав на неї збоку, вивчаючи її профіль, а вона й собі нишком вивчала мене. Я виїхав на Юденгасе і вже був поменшив швидкість, ладнаючись зупинитися перед будинком, де вона мала вселитися, та не знав, що маю діяти, коли ми спинимося, висядемо з машини і ввійдемо до її кімнати; і я проїхав усю Юденгасе, обкружляв півміста, заїхав знов на вокзал, а звідтіля подався знов на Юденгасе і цього разу зупинив машину навпроти її будинку.

Не кажучи й слова, я допоміг їй висісти з машини,—це я вдруге тримав у своїй руці її велику руку і в лівій долоні відчував її округлий лікоть. Потому вийняв валізу, подався в будинок, подзвонив — усе не оглядаючись на неї, що йшла позад мене з торбинкою в руці. Поставивши валізу нагорі, під дверима кімнати, я повернув назустріч дівчині, що звільна ішла сходами вгору з торбинкою в руці. Я не міг прибрати способу, як маю до неї вдаватись, бо й "Гедвіг" і "панна Мулер", як на мене, їй однаково не пасувало, і сказав просто:

— Я зайду до вас за півгодини, і ми підемо обідати, гаразд?

Вона мовчки кивнула головою, замислено дивлячись кудись повз мене і неначе щось ковтаючи. Більше я не сказав нічого, збіг наниз, сів у машину й поїхав, сам не знаючи куди. Не тямлю, якими я вулицями їхав і що думав; пам'ятаю тільки, що машина видавалась мені такою безмірно порожньою, машина, де я сливе повсякчас їздив сам-один, лишень уряди-годи з Улою,— і я силувався уявити, як було годину перед тим, коли я їхав на вокзал без Гедвіг.

Та я вже не міг пригадати, як було годину перед тим; я бачив себе в машині дорогою на вокзал, як бачиш брата-близнюка, схожого на тебе, мов викапаного, але в усьому чужого-чужісінького тобі. Я отямився аж тоді, коли завважив, що під'їхав під крамницю квітів; я зупинився і ввійшов туди. Там стояла прохолода, солодкаво пахло квітами і нікого не було. Якби були зелені троянди, троянди з зеленим цвітом, враз подумав я й побачив у дзеркалі навпроти, що дістаю гаманця й витягаю гроші; я не одразу пізнав себе в дзеркалі й почервонів, бо подумав уголос: "Зелені троянди", і тої ж миті відчув, що мене слухають. І аж тепер — з рум'янцю, що залив мені обличчя, я впізнав себе в дзеркалі. "Це таки ти, і справді, ти маєш вельми шляхетний вигляд".

Із глибини крамниці виринула якась стара пані, ще здаля всміхаючись до мене і виблискуючи вставними зубами,— дорогою вона ковтала останній шматок з обіду і, впоравши його, знову засяяла усмішкою; одначе мені видалося, ніби вона проковтнула ту усмішку вкупі з стравою. Я бачив по ній: вона вже залічила мене до тих покупців, що вибирають червоні троянди; і вона справді, всміхаючись, рушила до великої купи червоних троянд, що стояли у срібному глекові. Пальці її злегенька пестили квітки, і мені враз примарилося щось несвітське: мені сплили на думку будинки розпусти, перед якими остерігав мене пан Бротіг, чоловік моєї господині; і раптом я збагнув, чого почувався тут так кепсько: бо тут було так, як у будинкові розпусти, я це знав, хоча ніколи не переступав його порога.

— Чудові, правда? — промовила стара.

Та мені не хотілося червоних троянд, вони ніколи не були мені до серця.

— Білих,— сказав я хрипко.

І вона, усміхаючись, попростувала до іншого глека, бронзового, в якому були білі троянди.

— Ах,— проказала вона,— на весілля!

— Еге,— озвався я,— на весілля.

У кишені в мене було дві банкноти й дрібняки — я виклав усе те на стіл і сказав, як колись, бувало, говорив малим, кладучи продавцеві на прилавок свої десять пфенігів: "Цукерок на всі гроші":

— Білих троянд на всі гроші і чим більше зелені. Жінка кінчиками пальців позбирала гроші, полічила

на прилавку, а тоді вдруге — олівцем на сірому папері. Рахуючи гроші, вона не всміхалась, та як тільки рушила до білих троянд, усмішка знову раптово з'явилася в неї на виду, мов одгикнулася.

Міцний нудотний дух, що ним просякло повітря в крамниці, зненацька вдарив мені в голову, немов смертельної сили отрута, і я, двома скоками досягши прилавка, схопив свої гроші й вибіг на вулицю.

Я вскочив у машину — й водночас побачив збоку, з якоїсь безмежної далечини, як я кинувся в машину, неначе пограбував крамницю,— і чимдуж поїхав геть; коли попереду з'явився вокзал, мені здалося, ніби я дивлюсь на вокзальний годинник уже тисячу років поспіль, тисячу разів

на день,— тим часом на годиннцку було ще тільки десять хвилин по дванадцятій, а всього лишень за чверть до дванадцятої я кидав у автомат монету на перонний квиток,— мені здалось, ніби я ще чую, як дзижчить автомат, ковтаючи монету, і як він злегенька насмішкувато клацає, викидаючи квитка,— та за ці двадцять п'ять хвилин я встиг забути, хто я, який із себе, який маю фах.

Об'їхавши вокзал, я зупинив машину біля рундучка з квітками при ремісничому банку, висів і сказав дати мені жовтих тюльпанів на три марки; жінка простягла мені десять тюльпанів, і тоді я вийняв ще три марки й попрохав ще десять. Я одніс квіти в машину, кинув на заднє сидіння біля своєї робочої валізки і, минувши рундучок з квітками, увійшов до банку. Коли, дістaвши з спідньої кишені піджака чекову книжку, я звільна наблизився до віконця каси, мені раптом стало трохи смішно з себе, а ще я на мить відчув страх, що мені не виплатять грошей. На зеленому полі чекової книжки я написав суму заощадження —1710,80 і повагом заповнив чек: у вузенькій колонці праворуч написав цифру 1700 і проти неї — словами "тисяча сімсот". І коли я ставив під чеком своє найменння: Вальтер Фендріх, мені здалося, ніби я фальшую чужий підпис. Так само страхаючись, я подав дівчині чек, але вона взяла його, не глянувши на мене, кинула на стрічку конвейєра і простягла мені жовтий картонний жетон. Я стояв біля каси й дивився, як чеки другою конвейєрною стрічкою вертали до касира; небавом повернувся й мій, і мені стало дивно, що касир вигукнув моє число. Я посунув йому по білій мармуровій дошці свій жетон і взяв натомість гроші: десять банкнот по сто і чотирнадцять по п'ятдесят марок.

Химерне почуття опанувало мене, коли я з грішми в кишені виходив із банку: це були мої гроші, я наодкладав їх, навіть без великої натуги, бо добре заробляв; але ці білого мармуру колони, позолочені надвірні двері, врочисто-педвижне обличчя швейцара,— все це підсилювало почуття, ніби я вкрав свої гроші.

Та, сівши в авто, я засміявся і швидко поїхав знов на Юденгасе.

Я подзвонив до пані Гролти, штовхнув плечем двері і, втомлений, знебулий, пішов сходами нагору; я боявся того, що на мене дожидало. В руці я ніс тюльпани — квітками донизу, наче клунок із картоплею. Я простував, не дивлячись ні в той, ні в другий бік. Не знаю, яка міна була на обличчі в господині, коли я пройшов повз неї до кімнати, бо я не підводив на неї очей.

Гедвіг сиділа край вікна із книжкою в руках, та я одразу зрозумів, що вона не читала. Я нищечком прокрався через передпокій до її кімнати і одчинив двері тихенько, як злодій,—хоча ніколи такого не вчився і не мав досвіду. Вона вмить згорнула книжку, і цей непримітний рух запам'ятався мені назавжди, так само, як її усмішка; я ніби й досі чую, як ляснула, згорнувшись, книжка. З неї вилетів залізничний квиток, що його Гедвіг устромила туди замість закладки, але ніхто з нас — ні вона, ні я — не нахилились його підняти.

Я так і стояв біля дверей, дивлячись на старі дерева за вікном, на одіж Гедвіг, розпаковану й недбало покидану на столі й стільцях, на кпижку, де легко міг прочитати надруковане червоним на сірому тлі: "Підручник педагогіки". Гедвіг стояла межи ліжком і вікном, руки її були опущені й трохи стиснені в кулаки, неначе в того, хто налагодився бити в бубон, та не взяв ще паличок. Я дивився на неї, але думав не про неї; я думав про те, що колись розказав мені один Віквеберів підмайстер, з яким я приятелював перший рік науки у Віквебера. Він звався Грсміг, був високий і худий, рука йому аж до ліктя була списана рубцями од скалок гранати. У війну він часом, коли бував близький з жінками, накривав їм лице рушником; я здивувався, що тоді його оповідання так мало мене вразило; весь жах його розповідей відкрився мені лишень тепер, через шість років, ту хвилину, як я з квітками в руці стояв перед Гедвіг,—ту хвилину розповіді Греміга здалися мені найстрашнішими з усього, що мені доводилося чути на віку. Підмайстри часто розказували мені всякі гидкі історії, але ніхто не па-кривав жінкам обличчя рушником, і ті, хто не робив того, здавалися мені тепер безневинними дітьми. Обличчя Гедвіг — ні про що інше я не міг думати.

— Ідіть,— промовила вона,— зараз же йдіть.

— Так, я піду,— озвався я.

Але не пішов; того, що я хотів тепер зробити з нею, я не робив ще з жодною жінкою; цьому було багато назв, багато слів, я ледве чи не всі їх знав, я не раз чув їх за часів свого учнівства, коли жив у гуртожитку, й згодом, від товаришів у технікумі. Але жодне з тих слів не личило до того, що я хотів із нею зробити. Словом "кохання" не вимовиш усієї правди, хіба, може, найближче до неї підійдеш.

З обличчя Гедвіг я вичитав те, що можна було прочитати й на моєму: острах, великий острах, але не те, що називають жагою,— і водночас усе, чого шукали й не знаходили чоловіки, які мені про це розповідали. І нараз я зрозумів, що Греміг зовсім не був виняток: за рушником, що він накидав жінці на обличчя, він шукав краси; тепер мені здавалося, що, знявши тільки того рушника, він би її знайшов. Поволі розтавала тінь, що впала на Гедвіг від мого обличчя, і знов мені з'явилось її лице, що так глибоко запало мені в душу.

— Тепер ідіть,— промовила вона.

— Чи вам подобаються квіти? — спитав я.

— Так.

Я поклав їх на ліжко, так, як були, завинені в папір, і дивився, як вона їх розгортає, випростує пуп'янки, розправляє зело. Так, наче їй щодня дарують квіти.

— Будь ласка, подайте вазу,— сказала вона, і я, не рушаючись з місця, простяг їй вазу, що стояла на комоді побіля дверей; Гедвіг трохи поступила до мене, і, віддаючи їй вазу, я па мить відчув дотик її руки і за ту мить подумав про все те, що хотів із нею зробити: пригорнути,

поцілувати і більше не пустити; але я не зробив цього, я знов підпер спиною двері і стояв, дивлячись, як вона ллє воду з карафи у вазу і складає туди квіти; ваза була темно-червона, полив'яна, і квіти в ній аж заясніли, коли Гедвіг поставила їх на вікно.

— Ідіть,— сказала вона втретє.

І я, не мовивши й слова, повернувся, штовхнув двері й вийшов у передпокій. У передпокої стояли сутінки, бо він був без вікна, і лише крізь мутну шибку надвірних дверей туди падало тьмяне світло. Мені хотілося, щоб Гедвіг вийшла за мною й щось гукнула мені навздогін, але вона не вийшла, і я одхилив двері й подався сходами наниз.

Внизу я став, закурив сигарету, глянув на залляту сонцем вулицю й заходився перечитувати прізвища на дверях: Бонерт, Шміц, Стефанідес, Кроль, далі йшло прізвище її господині — Гролта, і табличка з друкованим написом: "Флінк — білизна",— це була пральня.

Не докуривши сигарети, я перейшов вулицю, став по той бік на пішоході й, не спускаючи очей, зачав дивитися навпроти —на двері дому Гедвіг. Я здригнувся, коли до мене нагле вдалась пані Флінк, господиня пральні,— вона була в своєму білому халаті, мабуть, перейшла з того боку вулиці, та я її не постеріг.

— Ох, пане Фендріху,— сказала вона,— ви з'явились так до речі — одна машина почала перегріватися, дівчина не догляділа.

— Вимкніть її,— озвався я, не дивлячись на пані Флінк, бо, як і перше, не зводив очей з дверей навпроти.

— А що, хіба ви не поглянете?

— Ні,— сказав я,— не можу поглянути.

— Таж ви стоїте під самим будинком!

— Еге, я стою під будинком,— мовив я,— одначе не можу подивитись на машину, бо мушу тут стояти.

— Ну, це вже щось несвітське,— сказала пані Флінк,— Ви стоїте біля будинку й не спроможетесь увійти зирнути на машину!

Я бачив краєм ока, як вона перейшла на той бік і за хвилину на порозі показалися дівчата, її робітниці — чотири чи п'ять білих халатів. Я чув, як вони сміялись, та мені було байдуже.

Либонь, так буває, коли тонеш, думав я: сіра вода ллється тобі всередину, сила води, і ти вже нічого не бачиш, нічого не чуєш, крім глухого шуму, і сіра, ніяка на смак вода здається тобі солодкою.

Мій мозок працював, працював сам собою, як машина, що її забули вимкнути; я раптом знайшов розв'язання алгебраїчної задачі, що її не розв'язав два роки тому на екзамені в технікумі, і думка, що я таки знайшов те розв'язання, сповнила мене таким глибоким щастям, яке почувають люди, що раптом віднайшли слово, над яким так довго й марно мордувалися.

Мені спливли на пам'ять латинські слова, що їх я пе міг пригадати в школі дев'ять років тому, тепер я знав, що сірник по-англійському буде match: "Тед приніс батькові сірника, і Те дів батько запалив собі сірником люльку. У коминку горів огонь, і Тедів батько підклав туди ще кілька полін, а вже потому став оповідати про тон час, коли він був у Індії". Поліно — по-англійському log, і я тепер уже переклав би речення, що тоді ніхто не міг перекласти, ба й найперший учень класу. Так, наче це вві сні хтось пошепки казав мені слова, яких я ніде не читав і ніколи не чув. Та очі мої бачили тільки одне — двері, звідкіля колись та мусить вийти Гедвіг; то були брунатно пофарбовані, новенькі двері, і мені видавалося, що я ніколи й не бачив нічого, окрім тих дверей.

Не знаю, чи я страждав; наді мною зійшлись кола мутно-сірих хвиль, і в голові мені стало так ясно, як не було зроду; я думав про те, що колись маю перепросити пані Флінк, вона завше обходилася зі мною ласкаво, напитала мені житло для Гедвіг, а деколи, як я приходив натомлений, запарювала мені каву. Колись, думалось мені, ти мусиш її перепросити.

Мені ще силу всього треба було поробити, і я про все пам'ятав, навіть про жінку з Курбельштрасе, що плакала в трубку телефону і ще й досі чекала на мене.

Тепер я зрозумів те, що знав завше, та не признавався собі в тому ось уже шість років,— що ненавиджу теперішній свій фах так само, як усі, перепробувані доти. Я ненавидів пральні машини, і дух змилин будив у мені відразу, куди дужчу, ніж звичайна фізична відраза.

Мене в моїй роботі вабило єдине — гроші, що я мав з неї; ті гроші тепер лежали у мене в кишені — я намацав їх, вони були на місці.

Я знов закурив сигарету, машинально, як усе, що тепер робив: дістав коробку, постукав по ній, витяг сигарету, і ось двері на мент переснував мені червонястий пломінь запальнички й повив синюватий дпмок сигарети; та сигарета не смакувала мені, і я, не скуривши й половини, викинув її в риштак. А потім, як мені схотілося запалити другу, я помацки пересвідчився, що коробка порожня, і викинув її теж туди.

Навіть чуття голоду й легка нудота, що здіймалася в мені, наче вода в дистилювальній колбі, теж були десь ніби поза мною. Я ніколи не тямив співати, але тепер, стоячи тут, проти цих дверей, звідкіль колись-таки мала вийти Гедвіг, певен був, що зумів би заспівати.

Я завше знав, що Віквебер — шахрай, котрий умів не ламати законів, та лише тепер, стоячи на шорсткому базальті пішоходу, проти цих дверей, я знайшов формулу того шахрайства. Два роки я працював на його фабриці, і там мене поставили перевіряти й міняти вироби фабрики,

і я ж таки, вкупі з Віквебером та Улою, визначав їм продажну ціну. їх роблено з дешевої, а проте гарної сировини, такої, яка йшла на підводні човни чи літаки. Віквебер умів роздобувати її цілими вагонами, і ми обрахували продажну ціну одній електричній каструльці: дев'яносто марок — стільки, скільки коштували три хлібини, коли ринок був, як вони казали, більш-менш насичений, і стільки, як дві хлібини, коли, по-їхньому, ринок був перенасичений. Я сам випробовував каструльки в кабіні над конторою, проставляв на них число й першу літеру свого прізвища. А потому хлопець-помічник односив каструльки до комори, де їх загортали в промащений папір. Рік тому я був купив батькові електричну каструльку. Віквебер продав мені її за фабричну ціну; комірник повів мене в комору, і я собі вибрав її сам. Я поклав каструльку в машину й повіз батькові, а коли дома складав її, то раптом побачив на ній своє "Ф" і дату: 19.2.47. То було щось дивне, і я довго міркував над ним, мов над рівнянням з одним невідомим. Але тепер, стоячи на пішоході перед дверима до будинку

Гедвіг, я вже не бачив у цьому нічого дивного, я знайшов невідоме: те, що колись коштувало стільки, як три хлібини, продавалося тепер за стільки, як коштують дві сотні хлібин, і навіть я, хоч мені спустили, заплатив за каструльку такі гроші, за які можна було купити сто тридцять хлібин,— мене вразило, що ціна виявилась аж така висока, що за невідомим крилось таке велике число, і я згадав усі ті праси, каструльки, нагрівачі й плитки, що їх два роки значив своїм "Ф".

Я згадав, як був раз обурився, коли взимку поїхав з батьками в Альпи. Батько сфотографував матір на тлі гірських верховин, укритих снігом; коси в матері були чорняві, і вдягнена вона була в ясне пальто. Коли батько знімав, я стояв біля нього: все було біле-біле, лиш волосся материне темне,— та як батько вдома здумав показати мені негатив, то я побачив там білокосу негритянку, що стояла перед кучугурою вугілля. Отоді я н обурився, і хімічне пояснення, зрештою, доволі нескладне, не вдовольнило мене. Я вважав — і досі вважаю,— що декількома хімічними формулами, розчинами й солями нічого не поясниш; зате слово "камера-обскура" приголомшило мене; згодом, щоб мене заспокоїти, батько зняв

матір у чорному пальті проти купи вугілля,— цього разу я на негативі вздрів біло-косу негритянку в білому пальті напроти височенної снігової гори, темне було тільки те, що насправді мало ясну барву,—біле материне обличчя; зате чорне пальто і чорна купа вугілля були такі ясні, такі святочні, ніби мати сміючись стояла на снігу.

Після того другого знімка обурення моє не зменшилось, і відтоді я перестав цікавитись фотографуванням; мені все видавалося, що знімків не слід друкувати з негативів, бо межи тим і тим було аж надто мало схожості; негативи — ось що я передовсім хотів бачити, а ще мене вабила чаклунськи темна комірчина, де

sie

батько при червонім світлі доти купав негативи у якихось таємничих ванночках, аж поки сніг ставав снігом, а вугілля вугіллям, одначе то був кепський сніг і кепське вугілля, мені здавалося, що на негативі сніг ставав добрим вугіллям, а вугілля — добрим снігом. Батько спробував був мене заспокоїти, сказавши, що єдиний справді добрий знімок усього сущого закладено в незнаній камері-обскурі — у пам'яті божій, але мені таке пояснення здалося тоді надто простим, тому що "бог" було гучне слово, за яким дорослі хотіли все приховати.

Але тепер, стоячи тут, на пішоході, я, здавалося, зрозумів батька: я знав, що вже знятий десь, отак, як стояв отут, на цьому місці, що десь є картка, на якій я стою, глибоко-глибоко запурений у сіру воду; такий знімок був, я жадав його побачити. Якби тепер хто вдався до мене по-англійському, я зміг би відповісти його мовою; тут, на пішоході, навпроти домівки Гедвіг, я втямив те, чого досі не важився собі з'ясувати, що мені завжди було ніяково сказати комусь,— я зрозумів, що для мене страх як важливо прийти на вечірню месу перше ніж почнеться освята дарів і зостатися в церкві ще довго по тому, як вона геть спорожніє, аж поки паламар зачне так промовисто бряжчати ключами, як іноді кельнер зачинає промовисто складати стільці на стіл, коли хоче раніше вирватись додому,— і як відвідувачам тоді прикро лишати ресторан, так само стає

прикро й мені, коли мене випроваджують з церкви, хоч я приходжу туди в найостан-нішу хвилину. Мені здавалося, що я зрозумів те, чого ніяк не міг збагнути досі: що Віквебер міг заразом бути побожним чоловіком і негідником, що і те й те було в ньому справжнє — і побожність, і підлість, І я розпрощався з своєю ненавистю до нього, як дитина з надувною кулею, що її цілий літній недільний полудень тримала, до болю затисши в кулачку, а тоді враз пустила, щоб побачити, як вона підіймається у вечорове небо, робиться дедалі менша й менша, поки й зовсім щезне. Я навіть почув легеньке зітхання — то покинула мене моя ненависть до Віквебера.

"Лети",— подумав я й, на мить спустивши з очей двері, спробував прослідкувати за своїм зітханням, і ту хвилю на місці моєї ненависті зробилась порожнеча — невагоме ніщо, яке не давало мені потонути, мов плавальний міхур рибині; але так тривало лише коротеньку мить, а далі я відчув, що порожнеча сповнилася чимось важким, як оливо,— смертельною байдужістю.

Іноді я дивився на годинник, але й разу не поглянув на годинну чи хвилинну стрілку,— тільки на манісінь-кий кружечок, неначе між іншим проведений зверху над цифрою 6; тільки там збігав для мене час, тільки той прудкий мініатюрний пальчик у нижній половині циферблата обходив мене, а не два зверху, великі й неповороткі; він посувався дуже швидко, моторний тонісінький живчик, навдивовижу вправний ножик, що краяв тонісінькі скибочки від чогось невидимого — від часу; він свердлував і точив порожнечу, й порох од тієї роботи засипав мене, мов чарівничий порошок, що обертав мене на недвижну колону.

Я бачив, як дівчата з пральні пішли на обід, як вони повернулися. Я бачив, як на дверях стала пані Флінк, як вона похитала головою. Позад мене проходили люди, снували біля тих дверей, звідкіля повинна була колись вийти Гедвіг; на мить вони заступили від мене двері, і тоді я згадав усе, що мав ще поробити: на білому папірчику, що лежав у мене в машині, записані були прізвища п'ятьох клієнтів, а о шостій я домовився стрітися з Улою в кав'ярні Йос, та весь той час я не думав про Улу.

Був понеділок, чотирнадцятого березня, і Гедвіг не виходила. Я наставив годинника до лівого вуха й почув, як на глум пильно маленька стрілочка просвердлювала дірочки в тій порожнечі, чорні, круглі дірочки, що почали танцювати мені перед очима, згромадились довкола дверей, знов розійшлися рівно й пірнули в бліду глибінь неба, як монети, кинуті у воду; потому все переді мною знову взялося дірочками, ніби шматок бляхи, що з нього колись у Віквебера на фабриці я вирізував чотирикутні клаптики, і в кожну дірочку я бачив двері, сотні тих самих дверей, манісіньких, але чітко виписаних дверей, що находили одні на одні тоненькими зубчиками, наче однакові поштові марки на великім аркуші паперу, які сто разів повторюють обличчя винахідника свічок двигуна внутрішнього згоряння.

Я безпорадно мацав по кишенях, шукаючи сигарет, хоч знав, що в мене їх більше немає; правда, одна коробка залишилася в машині, та машина стояла метрів за двадцять праворуч від дверей будинку Гедвіг, і мені здавалося, що межи мною й машиною прослався океан. Я знов згадав жінку з Курбельштрасе, що плакала в трубку телефону, як плачуть тільки жінки, коли вони не годні дати ради пральній машині, і враз я сказав собі, що не думати про Улу — марна річ, і я став думати про неї; я зважився на це, як люди зважуються раптово ввімкнути світло в кімнаті, де лежить мрець; поночі могло видатися, що він спить, можна було умовити себе, ніби ти чуєш, як він дихає, бачиш, як рухається; та ось ясне світло залляло кімнату — й разом стало видно, що тут ідеться до похорону: принесено свічники й діжки з мишачим терном, і десь ліворуч, у ногах небіжчика, видно горбок, чорна тканина якось чудно нап'ялася — це хтось із грабарів уже поклав там молотка, яким узавтра заб'є віко па труні, і вже тепер учувається те, що буде лунати аж узавтра, —невблаганний, сухий, немелодійний стукіт.

Ула ще нічого не знала, і через те думати про неї було ще прикріше; годі було вже щось одмінити, годі щось вернути, як годі повитягати цвяхи з віка домовини,— та вона ще нічого не знала.

Я подумав про те, як би нам жилося вкупі з Улою; вона завше обходилася зі мною так, як обходяться з ручною гранатою, що її перероблено на попільничку й поставлено на роялі; у неділю, після кави, туди струшують попілець сигарет, у понеділок її чистять, і щоразу того, хто чистить, поймає те саме лоскітне почуття — чудно бачити таку грізну за своїм первісним призначенням річ у такій невинній функції; до того ж, витівник, що зробив попільничку, вельми дотепно припасував запального шнура, підвів його до білого порцелянового ґудзика, як на настільних лампах, і коли натиснути на ґудзик, невидима батарейка розпікає начервоно кілька волосинок, до яких можна прикурювати сигарету; така тихомирна річ стала з тієї, яку створено задля зовсім немирної мети; і на ґудзика можна безкарно натискувати дев'ятсот дев'яносто дев'ять разів, але ніхто не знає, що як на нього надавити втисячне, до ладу стане прихований механізм, і хитромудра цяцька вибухне. Нічого страшного не буде: кілька залізних скалок розлетиться навсібіч, але не влучать просто в серце, тільки злякають і підкажуть бути надалі обачнішим.

І з Улою не скоїться нічого страшного, це не вразить її в саме серце, усе в ній діткне, тільки не серце. Вона буде говорити, до знемоги говорити, і я достеменно знав, що вона скаже; по-своєму вона матиме слушність, і їй хотітиметься мати слушність, ба трішечки вона навіть тріумфуватиме, а я зроду ненавидів людей, що мають слушність і вміють тріумфувати, як виявиться, що вони справді мають слушність,— такі люди завжди нагадували мені передплатників, які, читаючи газету, ніколи не помічали, що в ній дрібним шрифтом давалося дещо таке, що не могло подобатись вищій владі, а потім, коли та газета одного ранку не вийшла, страшенно обурилися, а тим часом їм, замість переглядати заголовки, слід було пильніш читати надруковане петитом, як у страхових полісах.

І от як нараз щось затулило від моїх очей двері, я пригадав, що на когось чекаю, що чекаю на Гедвіг. Я більше не бачив дверей, їх заслонила від мене велика темно-червона машина, яку я дуже добре знав; на машині було написано кремовими літерами: "Вікве-берова санітарна служба", і я рушив на той бік вулиці, бо мені треба було дивитися на двері. Я йшов поволі, як той, хто йде під водою, і зітхав, як

людина, що, перейшовши ліси з куширу і гори з черепашок, минувши здивованих риб, з натугою, немов на круту гору, видобулась на високий берег і злякано спинилася, відчувши на собі, замість ваготи водяної товщі, легесеньку вагу повітря, що її ми носимо, не помічаючи того.

Я обминув машину, знов побачив двері й раптом зрозумів, що Гедвіг не вийде наниз: вона лежить там, нагорі, на своїм ліжку, геть засипана невидимим пилом, що його висвердлювала з порожнечі секундна стрілка годинника.

Я радів, що вона одпровадила мене, коли я прийшов із квітами, радів, що вона зразу зрозуміла, що я хотів із нею зробити, і боявся тієї хвилини, коли вона мене більше не одпровадить, хвилини, яка все одно надійде, цього дня, цього понеділка.

Мені раптом стало байдуже за двері. Я подумав, що ведуся по-дурному, так само, як тоді, коли потай цілував господинині фартухи. Я попростував до своєї машини, одчинив дверцята і знайшов коробку з сигаретами,— в правій шухлядці, під книжкою квитанцій на кілометраж і час роботи; закурив, зачинив машину, так і не знаючи, що мені діяти: чи піти нагору до Гедвіг, чи податись до тієї жінки, що так голосила в телефонну трубку.

Враз на плече мені лягла Вольфова рука; я відчув її вагу, як перед цим чув вагу водяної товщі; повівши очима ліворуч, я навіть побачив її: то була рука, що передавала мені безліч сигарет і силу їх перебрала від мене,— чесна й діяльна рука; при світлі весняного сонця я примітив і обручку, що на ній блищала. З того, як рука легенько тремтіла, я збагнув, що Вольф сміється,— тихим, внутрішнім, булькотливим сміхом, як колись іще в технікумі сміявся з учителевих дотепів, і, перш ніж я обернувся до нього, мене пойняло те саме почуття, що я зазнав був, як батько умовив мене піти на східчини з моїми колишніми шкільними товаришами; отож я їх побачив, своїх колишніх товаришів, з якими жив поруч три, чотири а чи й дев'ять років, укупі ховався в бомбосховище, коли з неба летіли бомби; контрольні роботи — то були для нас бої, в

яких ми билися пліч-о-пліч; ми вкупі гасили пожежу, коли зайнялася школа, вкупі бинтували й виносили пораненого вчителя латини, вкупі зоставалися на другий рік, і видавалося, що все те навіки зв'яже тебе з ними: одначе ти не почував не те що вічного, а геть ніякого зв'язку, спіткання збудило одним один спомин — як тобі не смакувала перша, нишком викурена сигарета; тоді раптом схотілося взяти за руку кельнерку, що розносила пиво, кельнерку, що її ти вперше на віку побачив і що раптом видалась тобі давньою-давньою знайомою, рідною, як питима мати, супроти цих чужих людей, вся мудрість яких полягала в тім, що вони стратили ідеали, зроду їх не мавши, ідеали, гарні вже бодай через те, що їх стратили ті нещасні блазні, завше ладні цятиночку прибрехати на питання, що вони беруть за місяць служби,— і тобі разом стає зрозуміло, що єдиний приятель твій був Юрген Броласкі, той, що вмер наглою смертю ще в шостому класі, той, із ким ти ледве чи перекинувся словом, бо мав його за недоріку-буркуна; він утопився одного літнього вечора, його затягло під пліт неподалік од лісопильні, там, де верби проросли крізь синій базальт набережної; там було можна в самих лишень купальних трусиках спуститися на роликах аж до води уздовж цементової доріжки, що по ній викочувано нагору колоди; поміж камінням там попробивалася трава, і сторож, що збирав під лісопильнею тріски, завше безпорадно погукував на нас:

— Ну, годі вже, годі-бо вже!

Худенький, кощавий Броласкі не мав роликів, купальні трусики на ньому були ясно-червоні — мати перешила їх із своєї спідниці,— і мені часом здавалося, що він тим так довго плавав, щоб ми не бачили його трусиків; лиш на коротку хвильку він вигулькував на пліт, сідав там, згорнувши на грудях руки, й дивився уздовж Рейну, на темно-зелену тінь від мосту, що ввечері простягалась аж до лісопильні; ніхто не постеріг, як він скочив у воду, ніхто за ним не похопився, аж поки ввечері побачили його матір, що бігла попід хатами і, плачучи, все питала:

— Чи ти не бачив мого хлопчика? Чи ти не бачив Юргена?

— Не бачив.

Юргенів батько в єфрейторському мундирі без жодного ордена стояв над домовиною і, звівши голову, здавалось, пильно дослухався, коли ми співали:

Рано, ой рано в могилу Покликала смерть тебе, брате... Рано, ой рано...

На тім спітканні з шкільними товаришами я думав лишень про Юргена Броласкі та про білу, гарну кель-нерчину руку, на яку мені так хотілося покласти свою; ясно-червоні трусики Броласкі, перешиті з материної спідниці, з широкою, як до панчіх, гумовою стьожкою всередині, не йшли мені з думки; Броласкі канув у темно-зелену тінь від мосту...

Рано, ой рано в могилу Покликала смерть тебе, брате...

Я звільна обернувся до Вольфа, поглянув йому в лице, добре лице, яке знав уже сім років, і мені стало трохи соромно, так як тоді, коли батько спіймав мене на крадіжці гімназійного свідоцтва.

— Поможи мені,— промовив Вольф.— Я ніяк не знайду, що там поламалося. Ходімо...

Він потяг мене за руку так обережно, неначе сліпого, і помалесеньку повів до пральні. Потому я вчув дух, що його так часто чув щодня,— дух брудної білизни, купою наваленої на підлозі, побачив дівчат-ро-бітниць і пані Флінк, що в своїх білих халатах стояли довкола,— як от після вибуху бомби знову бачиш крізь хмару пилюки тих людей, яких уже мав за мертвих.

— Поперегрівалися,— долинуло до мого слуху,— ми їх тричі пробували... нічого не зарадили... та ще всі машини... геть до одної.

— Ти одкручував фільтри? — вдався я до Вольфа.

— Еге, вони були позабивалися, то я почистив їх і знов поставив, а машини так само перегріваються.

— Я страчу найкращих клієнтів,—бідкалася пані

Флінк,— страчу Гунегофа... та ж Гунегоф найкращьлі мій клієнт, а як його білизна не буде до вечора готова, то я його втрачу.

— Перекрути водогін,— сказав я до Вольфа й став дивитися, як він перекручує воду від усіх чотирьох машин, і разом слухав, як дівчата балакали про білизну на постіль: усі відомості про неї постачає їм покоївка з готелю; вони не раз переможно показували мені простирала міністрів чи уславлених акторів, замащені губною помадою, або казали понюхати простирала, напахчені парфумами, що їх уживала коханка відомого партійного діяча, і всі ці речі колись мене бавили,— але тепер я раптом зрозумів, як мені байдуже до всіх міністрів і партійних діячів, ба навіть їхнє приватне життя мене більше не займало, про мене, всі його секрети могли плисти за водою вкупі зі змилина-ми, що виллялись із пральних машин.

Мене знову потягло на вулицю, я ненавидів машини до прання, ненавидів дух лугу...

Дівчата хихотіли, пустивши кружка простирала одного відомого кіноактора, про чиї походеньки знало всяке.

Вольф поперекручував воду й запитально позирнув на мене. Вигляд він мав трішечки дурнуватий.

— Чи не лагодили часом де водогону? — вдався я до пані Флінк, не дивлячись на неї.

— Ба лагодили,— сказала вона,— вчора розібрали брук на Корбмахергасе. Вода нам іде звідтіля.

— Еге,— озвався й Вольф, одкручуючи крани,— вода іржава й брудна.

— Дай їй стекти, аж поки піде зовсім чиста,— а тоді пустиш воду в машини і все буде добре. Ви не стратите найкращих клієнтів,— обернувся я до пані Флінк,— білизна буде на вечір готова.

Т я рушив із пральні н знову подався на вулицю,

так, паче уві сні раптово перенісся з одного ландшафту в інший.

Я примостився на крилі Віквеберової машини, та вже більше не дивився на двері; я заплющив очі й на мить зазирнув у камеру-обскуру своєї свідомості, і побачив образ тієї людини, про яку, одну з усіх, знаю, що вона ніколи ні на кого не гримала, єдину людину, в чиїй побожності я був переконаний,— побачив свого батька. Перед ним стояла маленька скринька з картками паперу, дерев'яна блакитна скринька, де колись лежало доміно. Та скринька завше вщерть набита однаковими завбільшки паперовими картками, що їх батько вирізує з усіляких паперових решток. Батько тільки на папір скупий, більше ні на що. Він одрізує чисті клаптики від розпочатих і нескінчених листів, від шкільних зшитків, несписаних до краю, від оповіщень про заручини й смерть, а різні листівки врочистого змісту — друковані на добірному папері заклики підтримати якусь маніфестацію чи докинути, зрештою, й свою пайку у справу волі,— всі такі речі справляють батькові дитячу радість, бо з кожного примірника в нього виходить щонайменше шість нових карток, що їх він потім берегтиме в старій коробці на доміно, наче якусь коштовність. Він — папіряна душа, у нього папірці стирчать з усіх

книжок, течка його вщерть набита папірцями. Папірцям батько звіряє весь свій клопіт, і великий, і дрібний. Живучи вдома, я частенько натрапляв на такі папірці. "Пришити ґудзика на спідні",— написано на одному. "Моцарт",— стояло на другому, "рі^едое — рі^е",— значилося на третьому, а раз мені трапився папірець із нотаткою: "Бачив у трамваї чоловіка з таким лицем, яке, певне, мав, конаючи, Спаситель".

Перше ніж заходитись коло справ, він брався до

своїх цидулок, перетасовував їх, наче карти, тоді розкладав, немов пасьянс, і збирав у купки, залежно від того, що в них написано; спершу найважливіші, потім маловажніші, як у картах складають окремо тузів, окремо королів, окремо краль, нижників і так далі.

Папірці, до половини позакладані між сторінки, стирчать із усіх батькових книжок, здебільшого вони вже зблякли, взялися жовтими пасмугами, бо книжки деколи місяцями лежать лежма, аж поки батькові руки дійдуть до тії чи іншої цидулки. В порі шкільних вакацій він збирає їх докупи, перечитує місця, до яких був поробив собі уваги, й розкладає нарізно цидулки, де найчастіше позаписувано англійські чи французькі слова, конструкції та звороти, що їхній зміст став йому зрозумілий після того, як вони по двічі або тричі трапилися йому в тексті. З приводу своїх мовних відкриттів батько з ким тільки не листується, виписує всілякі словники, сперечається про них із колегами-вчителями і своєю лагідною наполегливістю не дає всипляти редакторам довідкових виданнів.

Одну цидулочку батько завше носить із собою в теч-ці — на ній червоним олівцем зроблено галочку на знак її великої ваги; цидулку ту він з кожним моїм приїздом знищує, але потім хутко заводить наново; на ній написано: "Побалакати з хлопцем!"

Мені згадалось, як я здивувався, коли, бувши в технікумі, відкрив у собі батькову наполегливість: те, що я знав, ніколи не було мені таке цікаве, як те, чого я не знав; я не знаходив собі місця, поки, було, не

вивчу нової машини так, щоб розібрати й скласти її, заплющивши очі; однак жадоба знати у мене завжди йшла в парі з прагненням заробити грошей, батькові ж це прагнення було чуже. У віщо обходилось йому часом яке-небудь чужомовне слово, що задля нього доводилось виписувати й самому пересилати книжки або навіть кудись їхатн,— того батько ніколи не лічив; він любив вишукувати незнайомі слова й звороти, як зоолог любить відкривати нові види, і йому б ніколи не спало на думку брати за свої знахідки гроші.

Вольфова рука знов лягла мені на плече, і я незчувсь, як підвівся, попростував до свого авто й заглянув досередини, на те місце, де сиділа Гедвіг: та воно було порожнє.

— Що тобі скоїлося? — спитав Вольф,— Що ти на-броїв бідолашній пані Флінк? Вона просто не при собі.

Я не озвався. Не забираючи руки з мого плеча, Вольф звернув мене повз машину, на Корбмахергасе.

— Вона подзвонила мені,— провадив він далі,— і щось у її голосі було таке, що я вирішив негайно приїхати,— відчув, що річ не в пральних машинах.

Я мовчав.

— Ходімо,— мовив Вольф,— філіжанка кави поверне тебе до тями.

— Так,— тихо сказав я,— філіжанка кави поверне мене до тями,— і, скинувши з плеча його руку, подався попереп нього по Корбмахергасе, де знав маленьку кав'ярню.

У кав'ярні молода жінка саме висипала булочки з лляного мішка у вітрину, й мені було видно їхні брунатні спідки, хрумкі вершечки й білі, наче біль, боки, де їх порозрізав пекар; коли жінка вже зайшла за

прилавок, вони все ще сипались донизу і на якусь мить показалися мені рибинами, німими, розплатаними рибинами, що їх витрусили в акваріум.

— Оце сюди? — сказав Вольф.

— Еге, сюди,— мовив я.

Він похитав головою й рушив наперед, та коли я, минувши прилавок, завернув у невеличку порожню кімнату, він ураз осміхнувся.

— Тут не так уже й зле,— промовив він, сівши на стілець.

— Ні,— озвався я,— не так уже й зле.

— О, на тебе тільки глянеш, і зразу видно, що тобі за пригода! — сказав Вольф.

— І що ж мені за пригода?

— О, нічого,— посміхнувся він.— Просто в тебе такий вигляд, наче ти вже наклав на себе руки. Я вже бачу, з тебе нині нема роботи.

Молода жінка внесла каву — Вольф замовив її, ще заки ми увійшли сюди з крамнички.

— Батько страшенно сердитий,— казав Вольф,— телефон не вгаває цілого півдня, а тебе ні знайти, ні до-телефонуватися, навіть на той телефон, що ти залишив пані Бротіг. Не дратував би ти його,— докінчив Вольф,— він страх який лихий. Ти ж знаєш, що в роботі для нього немає жартів.

— Еге,— промовив я,— в роботі для нього немає жартів.

Я випив каву, звівся, вийшов у крамничку й сказав дати мені ще три булочки; жінка простягла мені тарілку й хотіла подати ножа, та я похитав головою, що не треба. Я поклав булочки на тарілку, знову повернувся до кімнатки, сів і взявся їсти, стромляючи пальці у білу м'якушку і щипаючи від неї по шматочку; і за першим же шматочком я почув, що мене перестало млоїти.

— Господи,— здумівся Вольф,— тобі нема потреби їсти сухий хліб.

— Еге,— озвався я,— мені нема потреби їсти сухий хліб.

— З тобою нема діла говорити.

— Еге,— проказав я,— зі мною нема діла говорити.

— Ну, гаразд,— мовив він,— може, завтра тобі розгодиниться.

Він засміявся, підвівся на ноги, нагукав з крамнички жінку, заплатив за обидві чашки кави й за три булочки, а коли простяг їй зо два дрібняки на чай, вона всміхнулася й поклала їх назад у його дужу й чисту долоню, і він, похитавши головою, сховав їх до своєї течки. Узявшись до другої булочки, я почув на собі Вольфів погляд, що пройшовся мені по потилиці, чубові, лиці й зупинився на руках.

— Між іншим,— сказав він,— діло владнали. Я запитливо підвів на нього очі.

— Хіба Ула тобі вчора не казала про замовлення для "Тритонії"?

— Аякже, казала,— промовив я тихо.

— Ми дістали замовлення,— казав Вольф і аж засяяв.— Сьогодні рано нас повідомили про ухвалу. Сподіваюсь, що до того дня, як ми почнемо,

до п'ятниці, ти будеш уже до чогось придатний. Що переказати батькові? Що мені взагалі йому сказати? Він такий на тебе лютий, як ще ніколи не був від часу тієї дурної історії.

Я поклав булочку й підвівся.

— Від часу якої історії?

З виразу його обличчя я бачив: він уже кається, що зняв про це балачку, одначе він її зняв,— і я розщіб-нув задню кишеню штанів, куди поклав свої гроші, намацав папірці, пошарудів ними, але нараз згадав, що то все були банкноти по сто й по п'ятдесят мароК, і, засунувши їх назад, защібнув ґудзика й сягнув до кишені в піджаці, де лежали ті гроші, що я забрав із прилавка в квітковій крамниці. Я вийняв банкноту на двадцять марок, папірець на дві марки й п'ятдесят пфенігів дрібними, узяв Вольфову руку, розтулив її і вклав у неї гроші.

— Це за тодішню історію,— сказав я,— ті електроплитки, що я вкрав, були по дві марки двадцять пфенігів. Віддай гроші батькові, там було рівно десять плиток. Та історія,— докінчив я тихо,— сталася вже тому шість років, та ви й досі її не забули. Добре, що ти мені про неї нагадав.

— Мені шкода, що я здійняв про це мову.

— Одначе ти таки здійняв її, отут, сьогодні,— отож візьми гроші й однеси їх батькові.

— Забери гроші,— сказав він,— так не годиться.

— Чому не годиться? — мовив я.— Тоді я вкрав, тепер хочу сплатити за покрадене. Більше я, здається, вам не буду винен?

Він мовчав, і мені стало шкода його, бо він не знав, що йому робити з тими грішми; він тримав їх у руці, і я бачив, як та рука, стиснена в кулак, і

вид йому береться краплинами поту,— такий вид він мав, як, бувало, майстри його лаяли або розказували при ньому масні анекдоти.

— Коли та історія сталася, нам обом було по шістнадцять,— знов озвався я,— ми разом починали вчитись, а тепер тобі двадцять три, однак ти не забув тієї історії. Оддай гроші назад, коли тобі прикро. Я ж можу послати їх твоєму батькові.

Я розтулив його руку — вона була гаряча й спітніла — і поклав гроші знов до кишені свого піджака.

— А тепер іди,— мовив я тихо, але він усе стояв на місці й дивився на мене так, як тоді, коли дізнався, що я вкрав; він не йняв тому віри й боронив мене дзвінким хлоп'ячим голосом, і хоча ми були однолітки, тоді він видався мені багато молодшим за мене, моїм меншим братом, що був ладен скуштувати кия, призначеного мені; старий визвірився на нього і скінчив на тому, що надавав йому ляпасів, і я відмовився б від тисячі хлібин, аби мені не довелося признаватись, що я вкрав. Та мені таки довелося признатися; це було на подвір'ї перед майстернею, вже повитою в темряву, при світлі нужденної п'ятнадцятиватової лампочки в іржавому патроні, що беззахисно гойдалась на осіннім вітрі. Вольфів дзвінкоголосий дитячий протест погас від одного манісінького слова "так", що я сказав у відповідь на питання старого, і обоє вони подалися через подвір'я до своєї домівки. Вольф завше вбачав у мені те, що в його дитячому серці визначалося словами "славиий хлопець", і йому було тяжко позбавити мене цього титулу. їдучи трамваєм до гуртожитку, я чувся дурним і нещасним: в мені ані на хвильку не озвались докори сумління за ті плитки,— на них я виміняв собі хліба й сигарет; тоді я вже почав замислюватися над цінами. Мені було байдуже, що Вольф має мене за славного хлопця, але мене зачіпало, що тепер у нього ніби є підстави більше мене за такого не вважати.

Вранці другого дня старий викликав мене до контори, вислав кудись Вероніку й довго ніяково м'яв у темних пальцях сигарету, а тоді здійняв з

голови зеленого фетрового капелюха,— чого ніколи досі не робив,— і мовив:

— Я зателефонував до капелана Деріхса і тільки тепер довідався, що в тебе недавно вмерла мати. Ми більш ніколи не зніматимемо про це мови, більш ніколи, чуєш? А тепер іди.

Я вийшов і, вертаючись до майстерні, подумав: "Про віщо не зніматимемо мови? Про материну смерть?" І я зненавидів старого ще дужче, ніж досі,— причини я не знав, але був певен, що причина є.

Відтоді за ту історію ніколи більше не говорилося, ніколи, і я ніколи більше не важився красти,— не тому, що красти недобре, а зі страху, що вони ще раз простять мені через материну смерть.

— Ну, йди вже,— сказав я Вольфові,— Йди!

— Мені шкода,— правив він,— я... мені...

Очі йому були такі, неначе він ще й досі вірив у "славного хлопця", і я мовив:

— Гаразд, не думай більше про це, йди.

Тієї хвилини він скидався на чоловіків, які в сорок років тратять те, що звуть своїми ідеалами: вже дещо обважнілий, привітний, сам трішечки, як вони кажуть, "славний хлопець".

— То що ж мені сказати батькові?

— Це він тебе послав?

— Ні,— одказав Вольф,— але я знаю, що він страшенно сердитий і шукатиме тебе, щоб побалакати про замовлення для "Тритонії".

— Я ще не знаю, що буде далі.

— Таки щиро не знаєш?

— Таки щиро не знаю.

— Чи правду балакають дівчата пані Флінк, ніби ти вганяєш за одною дівчиною?

— Так,— сказав я,— то щира правда, що балакають дівчата: я вганяю за одною дівчиною.

— Господи,— промовив він,— тебе не можна лишати самого з такими грішми в кишені.

— Якраз треба,— озвався я тихо.— Іди вже і, будь ласка, не питайся мене більше, що тобі казати батькові,— докінчив я ще тихіше.

Він вийшов, і по хвилі я побачив, як він поминав вітрину, опустивши руки, неначе боксер, що вирушає на безнадійну боротьбу. Я зачекав, скільки йому треба було, щоб зайти за ріг Корбмахергасе, а тоді став у розчинених дверях кав'ярні й пересвідчився, що Вік-веберова машина поїхала дорогою на вокзал. Я повернувся до кімнатки, навстоячки допив каву, засунув третю булочку в кишеню й позирнув на годинника, тільки тепер уже на горішню половину, де безгучно й поволі посувався час; я гадав, що вже пів на шосту або й шоста, насправді ж була ще ледве четверта година.

— До побачення,— сказав я молодій жінці за прилавком і подався назад до своєї машини; з щілини між передніми сидіннями стримів краєчок папірця, на якому я рано позаписував клієнтів, що в них мені

треба було побувати. Одчинивши дверцята, я висмикнув папірця, подер і кинув клаптики в риштак. Мені страшенно хотілося знову перейти на той бік вулиці й пірнути глибоко під воду, але, спіймавши себе на цій думці, я почервонів, підійшов до дверей будинку, в якому жила Гедвіг, і натиснув на кнопку дзвінка; натиснув двічі, потім ще раз, а далі вчетверте і став чекати згу-ку дзвоника, та його не було чутно. І тоді я ще раз натиснув на кнопку дзвоника, ще двічі, й знов нічого не почув; на мене найшов страх, той самий страх, що був огорнув мене на вокзалі, перше ніж я перейшов на той бік сходів, де сиділа Гедвіг,— і враз я почув ходу, ходу, що ніяк не могла бути ходою пані Гролти, похапливу ходу сходами вділ і через коридор, і Гедвіг одчинила двері: вона була вища, ніж здалася мені попервах, сливе однакова зі мною, і ми обоє злякалися, раптом опинившись одне біля одного так близько. Вона поступила назад, притримуючи двері; я знав, які важкі ці двері, бо нам якось довелося їх тримати, коли вносили до пані Флінк пральні машини, аж поки прийшла вона сама й узяла двері на гачок.

— На дверях є гачок,— промовив я.

— Де? — одгукнулась Гедвіг.

— Отут,— сказав я, стукнувши по дверях з цього боку понад ручкою, і ліва рука й лице Гедвіг на якусь хвилину сховалися в пітьмі за дверима. Потому її освітило ясне світло з вулиці, і я став пильно вдивлятися в неї; я знав, як їй страшно, що я роздивляюся її, наче картину, але вона твердо витримала мій погляд, тільки спідня губа їй трішечки одвисла; вона й собі роздивлялася Мене так пильно, як я роздивлявсь її, і я почув, що страх мій зник. Мені знов стало боляче від того, що її обличчя так глибоко входило в мене.

— Тоді,— сказав я,— ви були біляві.

— Коли — тоді? — спиталася вона.

— Сім років тому, незадовго перед тим, як я поїхав з дому.

— Еге,— сказала вона й усміхнулася,— Тоді я була біла й мала недокрів'я.

— Сьогодні на вокзалі я дивився білявої дівчини,— промовив я,— а ви сиділи на валізі позад мене.

— Ну, не довго,— сказала вона,— я сіла саме перед тим, коли ви надійшли. Я вас зараз упізнала, та не хотіла озиватися,— вона знову усміхнулась.

— Чому? — поспитав я.

— Бо в вас було таке лихе обличчя і ви здались мені таким дорослим і поважним, а я боюсь поважних людей.

— Що ви подумали? — спитався я.

— О, нічого,— мовила вона,— подумала: он він який, цей молодий Фендріх. На знімку у вашого батька ви наче молодший. Про вас негарне кажуть. Хтось мені розказував, нібито ви щось украли.

Вона почервоніла, і я добре побачив, що тепер у неї нема недокрів'я: вона спаленіла, як жар, аж мені стало важко дивитися на неї.

— Не треба,— вимовив я тихо,— не треба червоніти, я справді вкрав, та відтоді минуло шість років, і це було... я б знову те саме зробив. Хто вам розказував?

— Мій брат,— мовила вона,— а він непоганий хлопець.

— Еге,— промовив я,— він зовсім не поганий хлопець... І ви думали про ту крадіжку, як я пішов звідси?

— Так,— сказала вона,— думала, тільки недовго.

— А все-таки скільки?

— Не знаю,— всміхнулася вона,— я думала й про інше. Мені хотілось їсти,— додала вона,— та я боялася спуститися вниз, бо знала, що ви стоїте біля дверей.

Я вийняв із кишені булочку; вона, всміхнувшись, узяла її, хутенько розломила, й я побачив, як її великий палець, білий і дужий, глибоко, неначе в пір'я, пірнув у білу м'якушку.

Вона з'їла шматочок і, перше ніж одщипнула другий, я спитав:

— А ви не знаєте, хто розповів вашому братові, що я вчинив крадіжку?

— Хіба для вас так багато важить, хто?

— Так,— сказав я,— дуже багато.

— Мабуть, ті люди, в яких ви...— вона почервоніла,— у яких це сталося. Мій брат казав: "Я знаю це з перших уст".— Вона одщипнула ще шматочок і, дивлячись кудись повз мене, тихо мовила: — Мені прикро, що я вас так випровадила, тільки мене взяв страх, і я тоді зовсім не думала за ту історію, що мені розказував брат.

— Мені, либонь, навіть хотілося б,— промовив я,— щоб то була справжня крадіжка, але, наче на сміх, я тільки показав свою

невправність. Я був тоді занадто молодий, занадто полохливий,— тепер би мені повелося краще.

— Ви ані крихітки не каєтесь, еге? — сказала вона, кладучи до рота ще шматочок булочки.

— Ні,— мовив я,— ні крихітки... тільки як усе виявилось, тоді було гидко, ще й незмога боронитись. І вони мене простили — чи ви знаєте, як пречудово, коли тебе прощають там, де ти зовсім не чуєш своєї вини?

— Ні, не знаю,— сказала вона,— але мені здається, що це бридко. Чи нема у вас,— поспитала вона всміхаючись,— ще хліба в кишені? Що ви з ним робите — годуєте пташок чи, може, боїтеся голоду?

— Я завше боюсь голоду,— одмовив я.— Хочете ще хліба?

— Еге,— сказала вона.

— Ходімте, я вам куплю,— мовив я.

— Так, наче в пустелю попала,— сказала вона,— вже сім годин я нічого не мала в роті.

— Ходімо,— знову мовив я.

Вона замовкла й перестала усміхатись.

— Я піду з вами,— проказала вона повагом,— коли ви пообіцяєте, що більш не ввійдете до мене в кімнату так раптово й з таким оберемком квітів.

— Обіцяюся,— промовив я.

Вона нагнулась за дверима й одщіпнула гачок,— я почув, як він стукнувся об двері.

— Це недалеко,— сказав я,— зараз за рогом, ходімо.

Але вона стояла, знов притримуючи двері спиною і даючи мені дорогу першому. Я пішов трохи попереду, час від часу озираючись, і щойпо тепер зауважив, що вона взяла свою торбинку.

В кав'ярні за прилавком тепер стояв чоловік і великим ножем краяв на шматки пиріг із яблуками; брунатні підпечені гратки зверху на зеленій начинці були свіжі, м'які, і чоловік орудував ножем злегенька, щоб вони не поламалися. Ми мовчки стояли поряд, дивлячись на чоловіка за прилавком.

— Тут буває ще ii куряча юшка і суп з м'ясом,— тихо сказав я Гедвіг.

— Так,— обізвався чоловік із-за прилавка, не зводячи голови,— це в нас знайдеться.

З-під білого ковпака йому вибився чорний густий чуб, і від нього пахло хлібом, як від господинь-селянок пахне молоком.

— Ні,— сказала Гедвіг,— не треба супу. Пирога.

— Скільки вам? — поспитав чоловік. Він одкраяв останній шматок, одним рухом витяг із пирога ніж і, всміхаючись, глянув на свою роботу.— Хочте об заклад,— промовив він, і його вузьке смагляве лице збрижив усміх,— хочте об заклад, що всі шматки однакові завбільшки й завважки? Щонайбільше,— він поклав ножа,— щонайбільш різняться на два чи три грами... хочте об заклад?

— Ні,— сказав я, й собі всміхаючись,— я закладатися не хочу, бо тут запевне програв би.

Пиріг скидався на кругле заґратоване віконечко собору.

— Ну, звісно,— сказав чоловік,— звісно, тут би ви програли. Скільки вам?

Я запитливо глянув на Гедвіг. Вона усміхнулась і сказала:

— Однії пайки замало, а двох забагато.

— Отже, півтори,— промовив чоловік.

— А можна? — спиталася Гедвіг.

— Авжеж,— одказав він, узяв ножа й перерізав один шматок рівно посередині.

— Отже, обом по півтори пайки,— сказав я,— і кави. На столі, при котрім я допіру сидів з Вольфом, ще

стояли чашки й на моїй тарілці були крихти з булочки. Гедвіг сіла на стілець, де сидів Вольф; я вийняв сигарети й простяг їй.

— Ні, дякую,— сказала вона,— може, перегодом.

— Я хочу спитати вас іще одне,— сказав я, сідаючи.— Мені хотілось розпитати про це у вашого батька, та я, звісно, не насмів.

— Про віщо? — озвалась вона.

— Як сталося, що ви прозиваєтесь Мулер, а не Мюлер?

— А, це дурна історія, через яку мене частенько бере злість.

— Чому ж?

— Мій дід прозивався Мюлер, але він мав великі статки, й таке прізвище здалося йому дуже буденним; він викинув купу грошей, щоб переробити "ю" на "у" в нашому прізвищі. Я на нього страх яка лиха.

— Чому?

— Бо я воліла б зватися Мюлер і мати ті гроші, що йому забрало перетворення безневинного "ю" на "у". Мені б хотілось, щоб оце тепер у мене були гроші, тоді б мені не довелося готуватись на вчительку.

— А ви маєте стати нею не по волі?

— Та й не по неволі,— мовила вона,— а тільки не скажу, щоб я через це нетямилася з щастя. Але батько каже, щоб я стала вчителькою і могла себе прогодувати.

— Коли хочете, я буду вас годувати,— сказав я тихо.

Вона зчервоніла, а я був радий, що таки сказав їй це і що вбрав його в такі слова. А ще був радий, що увійшов той чоловік і приніс каву. Він поставив філіжанки на стіл, зібрав нечистий посуд і обернувся до нас:

— Може, хочете збитих вершків до пирога?

— Еге,— підхопив я,— дайте, будь ласка, вершків.

Він вийшов, Гедвіг налила кави в філіжанки; обличчя їй ще пашіло, і я став дивитися повз неї на картину, що висіла на стіні; то був знімок із мармурового пам'ятника якійсь жінці, побіля того пам'ятника я часто проїжджав машиною, а проте не знав, кого він зображає, і тепер зрадів, прочитавши внизу напис:

"Пам'ятник цариці Августі" й довідавшись нарешті, хто була та жінка.

Чоловік приніс пирога, я налив собі в каву молока, вколупнув ложечкою пирога й зрадів, що й Гедвіг узялась до страви. Лице її вже не пашіло, і вона сказала, не зводячи очей з тарілки:

— Химерна годівля — оберемок квіток і одна булочка, з'їдена похапцем.

— А потім,— сказав я,— пиріг з вершками й кава. А перегодом увечері —те, що звалося в моєї матері попоїсти як слід.

— Еге,— притакнула вона,— і моя мати казала, що мені треба хоч раз на день попоїсти як слід.

— Десь так о сьомій, добре? — сказав я.

— Сьогодні? — перепитала вона. І я кивнув:

— Еге.

— Ні,— мовила вона,— сьогодні ввечері я не можу. Мені треба навідати одну батькову знайому: вона живе на околиці й давно вже дожидає, щоб я перебралася сюди.

— Вам хочеться до неї йти? — спитався я.

— Ні,— одказала Гедвіг,— вона з тих жінок, що зараз бачать, коли у вас востаннє прали фіранки, і найгірше, що вони завше вгадують. Якби вона оце нас побачила, то сказала б: він хоче тебе звабити.

— Вона б і тут угадала, я хочу вас звабити.

— Я знаю,— промовила Гедвіг.— Ні, мені не хочеться до неї йти.

— Не йдіть,— сказав я,— було б так гарно, якби я міг побачити вас сьогодні ввечері. А крім того, до людей, що вам не подобаються, взагалі не треба ходити.

— Гаразд,— погодилась вона,— я не піду, тільки як не прийду до неї я, приїде вопа й забере мене до себе.

В неї машина, і вона страшенно енергійна, чи то пак рішуча — так про неї каже батько.

— Я ненавиджу рішучих,— сказав я.

— І я,— мовила Гедвіг.

Вона доїла пирога і позбирала ложкою вершки, що спливли з нього на тарілку.

— А я не можу зважитись піти туди, де мушу бути сьогодні о шостій, — сказав я.— Маю стрінутися з дівчиною, з якою думав одружитись, і сказати їй, що не одружуся з нею.

Гедвіг узялась була за кавничок — налити собі кави, але враз поставила його й спитала:

— Це від мене залежить, чи ви їй сьогодні скажете, чи ні?

— Ні,— одказав я,— лишень від мене. Я повинен це сказати їй у кожнім разі.

— Йдіть і скажіть. А хто вона?

— Це та дівчина,— одказав я,— що я в її батька вкрав. Може, вона ж таки й розповіла про все тому, од кого це почув ваш брат.

— О, тоді вам буде легко,— мовила Гедвіг.

— Занадто легко,— сказав я,— сливе так само легко, як відмовитись передплачувати газету, коли тобі шкода не стільки газети, як поштарки, що через це матиме на місяць менше чайових.

— Ідіть,— знову сказала вона,— а я не піду до батькової знайомої. Коли вам треба йти?

— О шостій, та зараз ще й п'ятої немає.

— Лишіть мене саму,— сказала Гедвіг.— Знайдіть де крамницю канцелярського приладдя й купіть мені поштових листівок; я казала дома, що писатиму щодня.

— Хочете ще кави? — спитав я.

Я простягнув їй коробку, вона взяла сигарету, і я дав їй прикурити. Розплачуючись у суміжній кімнаті, я бачив, як вона сидить і курить сигарету; я постеріг, що вона курить рідко,— побачив з того, як вона тримала сигарету і як пускала дим, і коли я, перше ніж піти, ще раз повернувся до тієї кімнати, вона звела на мене очі й проказала: — Ідіть-бо вже.

І я пішов. Гедвіг одщібнула торбиночку, і я ще встиг помітити, що підкладка там була така сама зелена, як її пальто.

Я пройшов усю Корбмахергасе, звернув за ріг і вийшов на Нетцмахсргасе; зробилося холодніше, і по декотрих вітринах позасвічувались лампочки. Мені довелося перейти ще всю Нетцмахергасс, перше ніж я надибав потрібну крамницю.

У крамниці на старосвітських полицях усе було без ладу понакидане одне побіля одного; на прилавку лежала колода карт, що її, певне, був узяв хтось подивитись і, не вдовольнившись, виклав тут-таки, край розпакованої цілої колоди попсовані карти — дзвінкового туза зі стертою великою дзвінкою і винову дев'ятку з надірваним краєм. Скрізь по прилавку покидані були авторучки і лежав блокнот, де покупці перевіряли, як ті авторучки пишуть. Я сперся руками на прилавок і став роздивлятись той блокнот. Аркуші його рябіли карлючками й примхливими викрутасами, в одному місці хтось написав "Бруношграсе", та здебільшого то були підписи, і перші літери всюди були грубілі за наступні.

"Марія Келіш" — відчитав я один підпис упевненим округлим письмом; хтось інший підписався так, немов йому проказував заїка: "Роберт Б.— Роберт Бр,— Роберт Брах"; письмо було вугласте, старосгітське, зворушливе, і мені видалося, що то пробував руку якийсь старий чоловік. В однім місці було написано: "Генріх*, — і нижче, тим самим письмом: "На незабудь",— а хтось грубим пером вивів: "Стара хижка".

Аж ось увійшла молода жінка, приязно кивнула мені головою, взяла з прилавка карти і запхнула цілу колоду вкупі з обома попсованими картами до картонної коробки.

Я сказав дати мені п'ять листівок з краєвидами, вона подала стосик, і я взяв із нього п'ять верхніх: то були знімки парків і церков, тільки на одній листівці я вздрів пам'ятник, що його досі ніколи не бачив; він звався "Пам'ятник Нольдеволеві" й зображав бронзову постать чоловіка, вбраного в сурдут, з розгорнутим сувоєм паперу в руках.

— Хто такий був Нольдеволь? — спитав я молодої жінки й простягнув їй листівку, що її вона поклала знову в стосик. Вона мала приязне рум'яне обличчя й чорні коси, розділені проділсм посередині. Вигляд у неї був такий, як у жінок, що думають іти в черниці.

— Нольдеволь,— сказала вона,— був архітектор, що побудував північний район міста.

Я знав північний район. Високі його будинки для наймачів завше силкувались мати такий вигляд, який був у бюргерських будинків 1910 року. Там ще снували трамваї — просторі зелені вагони видавались мені романтичними, як батькові 1910 року видавалась романтична поштова карета.

— Дякую,— мовив я й подумав: отже, за таке тоді ставили пам'ятники.

— Вам іще щось? — спитала жінка, і я одказав:

— Еге, дайте мені, будь ласка, пачку поштового паперу, оцю велику, зелену.

Вона одсунула вітрину, вийняла звідти папір, здмухнула з нього порох.

Я дивився, як вона розкручувала сувій сірої бібули, що висів позад неї на стіні, й мене вразило, які в неї ніжні, невеличкі, дуже білі руки, і зненацька я дістав з кишені ручку, відкрутив і під прізвищем Марії Ксліш у блокноті, де покупці пробували авторучки, написав своє найменння, сам не знаючи навіщо: просто мені враз непоборно забажалося увічнити своє ім'я па цьому клаптику паперу.

— О,— сказала жінка,— може, ви б хотіли набрати собі чорнила в ручку?

— Ні,— відказав я й почув, що червонію,— ні, дякую, я щойно перед цим набрав.

Жінка всміхнулася, і мені видалося навіть, що вона збагнула, навіщо я підписався.

Я поклав на прилавок гроші, дістав з кишені свою чекову книжку, тут-таки, на прилавку, написав чек на двадцять дві марки п'ятдесят пфенігів, вивів навкоси "Розрахунок", узяв конверта, куди жінка поклала мені листівки, вийняв із нього краєвиди й поклав не-загорнені в кишеню, а в конверт засунув чек. То був дешевий конверт, такого гатунку, які надсилають з податкової управи чи з поліції; Віквеберова адреса, коли я проставив її на конверті, розпливлась, і я закреслив її і поволі написав удруге.

Взявши зі здачі, що дала мені жінка, одну марку, я посунув її знов до неї і сказав:

— Дайте мені, будь ласка, дві поштові марки — де-сятипфенігову і одну — "На допомогу потерпілим".

Жінка одсунула шухляду, вийняла з маленької книжечки марки н подала мені; я наліпив їх на конверт.

Мені хотілось потратити чимбільше грошей, і я, не беручи з прилавка здачі, обвів очима полиці; там лежали ще загальні зшитки, такі, як ми колись писали в технікумі; я вибрав один, у м'якій зеленій шкіряній оправі, і простягнув його жінці — загорнути; вона знову взялась розкручувати паперову моташку позаду на стіні, і, взявши в руки маленький пакунок, я вже знав, що він не знадобиться Гедвіг записувати лекції.

Коли я йшов назад по Нетцмахергасс, мені здавалося, що тому дневі ніколи не буде краю: тільки лампочки у вітринах ледь-ледь пояснішали. Я б залюбки розпустив іще скількись грошей, але жодна вітрина не знадила мене щось купити; лише біля крамниці трунаря я трохи пристояв, дивлячись на тьмяно освітлені брунатні й чорні ящики, і знову

рушив далі; завернувши на Корбмахергасе, я згадав про Улу. З нею не обійдеться так легко, як мені було здалося спершу. Я був тепер певен: вона знала мене давно н знала добре, зате ж і я її знав. Коли я цілував її, з-поза її гладенького ніжного дівочого личка мені часом увижався мертвий череп, яким колись зробиться голова її батька,— мертвий череп у зеленому фетровому капелюсі.

Ми вдвох із нею дурили старого далеко хитріше і мали далеко більший зиск, аніж я з тими електроплитками; торгуючи залізним брухтом, що його під моєю управою вишукував добрячий гурт робітників, нишпорячи по недоруйнованих будинках, що їх мали зносити, ми заробляли неабиякі, часом просто великі гроші; декотрі помешкання, куди ми добувались, ставлячи високі драбини, були зовсім нерушені, і ми надибували ванні кімнати чи кухні, де кожна грубка, кожний бак і кожний гвинтик були як нові; на емальованих гачках часто ще висіли рушники, а на скляних поличках лежали поруч помада до уст і голярське приладдя; у ваннах часто ще була вода, і піна з мила осіла на дні купками вапна, а в прозірчастій воді ще купалися звірята з гуми, якими тулялись діти, що задихнулися по підвалах; я дивився у свічада, куди передніш дивилися люди, що загинули кілька хвилин потому, в свічада, в яких я з люті й огиди розтрощував молотком власне обличчя — сріблясті скалки всипали пристрій до гоління й рурочки помади; я виймав затички у ваннах, і вода ринула вниз із височини четвертого поверху, а гумові звірята звільна осідали на покрите вапном дно.

В одному місці ми знайшли швацьку машину; голка її ще стриміла в клаптеві брунатної тканини, призначеної на хлоп'ячі штанці, і ніхто не зрозумів, чому я скинув ту машинку в одчинені двері, повз драбину, і вона розбилася об уламки цегли й розвалений мур; та з найбільшою втіхою я гамселив по власному обличчі у свічадах, які ми знаходили,— срібні скалки струміли, немов бринюча вода,— поки Віквеберові не зробилося дивно, що серед нагарбаного скарбу не трапляється свічад, і відтоді ту бригаду дали під управу іншому.

Але як згори зірвався хлопець-учень, вони мене послали туди. Він уночі заліз у розвалений будинок, надумавши добути звідтіля машину до прання; ніхто не знав, як він дістався аж на третій поверх, однак він туди дістався і мав спустити машину, що була завбільшки мов який комод, на мотузку, та й сам зірвався разом з нею. Коли ми прийшли, його візок іще стояв серед вулиці, заллятий сонячним промінням. Поліція була вже там, і хтось вимірював рулеткою довжину мотузка й хитав головою, дивлячись угору, де двері до кухні стояли одчинені: звідти видно було віника, прихиленого до блакитно мальованої стіни; машина до прання розлущилася, мов горіх, а хлопець був неначе недіткнутий,— він трапив на копицю гнилих матраців і лежав у домовині з морської трави, і вуста йому були, як завше, гірко скривлені — вуста голодного, що спроневірився в людській справедливості. Він звався Алоїс Фруклар і робив у Віквебера всього лишень три дні. Я односив його тіло в машину з трупарні, і якась жінка на вулиці поспитала:

— Це ваш брат?

І я сказав:

— Так, це мій брат.

А в обід я побачив, як Ула, вмочивши перо в червоне чорнило, викреслила під лінійку його прізвище з платіжного рахунку; лінія була рівненька, чепурна й червона, наче кров, така червона, як Шаригорстів комір, вуста Іфігенії і серце на червовому тузі.

Гедвіг схилила голову на руки, зелений светр їй підсмикнувся догори, а руки, сперті на столі, були немов дві пляшки, що затисли між своїми шийками її обличчя так, що воно заповнювало проміжок між ними; очі в неї були темно-карі, тільки в глибині їх прозирали ясні, майже медового кольору цяточки, і я побачив ув очах у неї свою тінь. Та дивилася вона кудись повз мене, у той передпокій, до якого я вступав дванадцять разів із стосиком зшитків з чужих мов під пахвами і від якого залишився в

мене такий невиразний і непевний спомин; мені здавалось, наче був там рожевий лінкруст, а проте він міг бути й брунатний, бо в передпокій падало замало світла; фотокартка батька Гедвіг у студентській шапочці, з химерним викрутасом у тій назві корпорації на "онія"; дух чаю з м'ятою, дух тютюну й полиці з нотами, серед яких я прочитав якось на аркуші, що лежав зверху: "Гріг. Танок Анітри".

Тепер мені хотілося знати той передпокій достеменно, як знала його вона, і я шукав у себе в пам'яті предметів, що їх, може, позабував; я перепорював свою пам'ять, як, бува, перепорюють підкладку на піджаці, щоб добути звідтіля монету, несподівано там намацану, монету, що враз стала невимовно дорога, бо вона в тебе єдина і остання; на неї можна купити дві булочки, чи сигарету, або маленьку паличку м'ятних цукерок — тими біленькими солодкими кружалочкамп. що скидаються на церковні облаткп, можна було на л кий час покріпити голодного, як напомповане повітря на яку годину покріпляє недужі легені.

А коли підпореш підкладку, намацуєш порох і ворсинки, і ось пальці вже стискають дорогу монетку,— ти добре знаєш, що то тільки десять пфенігів, а таки сподіваєшся, що, може, то виявиться марка... То виявилось десять пфенігів, та я таки їх видобув, і вони були мені дуже дорогі: у хаті над дверима,— я міг його бачити лишень коли виходив,— висіло розп'яття, і перед ним світилася лампадка.

— Ідіть,— обізвалася Гедвіг,— я дожидатиму вас тут. Ви довго будете? — Вона й досі дивилася повз мене.

— Ця кав'ярня зачиняється о сьомій,— сказав я.

— А ви забаритеся довше?

— Ні,— одмовив я,— запевне ні. Ви побудете тут?

— Так,— промовила вона,— я буду тут. Ідіть.

Я виклав на стіл листівки, виклав марки й пішов; на Юденгасе я сів у свою машину й кинув обидва пакунки з подарунками для Гедвіг на заднє сидіння. Тепер я зрозумів, що завше боявся своєї машини, так само як боявся своєї роботи; а проте мені їхалося мов само собою, як курилося, коли я стояв по той бік вулиці й дивився на двері: їхалося машинально — натискувалося кнопки, надавлювалося на важелі, піднімалося ручки. Я їхав так, як їздиш уві сні: все котилося рівно, плавно й гладенько, і мені здавалося, ніби я їду у якімсь безмовнім світі.

Я саме виїхав на роздоріжжя Юденгасе і Корбмахер-гасе, відки шлях мені лежав через майдан Рентгена, коли далеко ззаду, на Корбмахергасе враз майнув і знову зник у сутінках зелений светр Гедвіг, і я завернувсь просто на роздоріжжі й поїхав за нею. Вона трохи пробігла, потому вдалася до якогось чоловіка, що з хлібом під пахвами переходив вулицю. Я враз загальмував, бо вопи були дуже близько, і побачив, як чоловік щось на мигах пояснював Гедвіг. І вона побігла далі, а я звільна посувався вслід за нею; вона пробігла трохи по Нетцмахергасе, повз крамницю канцелярських виробів, де я купив листівки, завернула в якусь темну й куцу вуличку, якої я не знав. Тепер вона вже не бігла, чорна торбинка метлялася у неї в руці, і я, щоб краще бачити, увімкнув фари,— і враз почервонів із сорому, бо їхнє світло впало на портал невеличкої церкви, куди саме входила Гедвіг.

Я здався сам собі схожий на людину, яка, знімаючи фільм, зненацька спрямувала свій прожектор десь убік і вихопила з ночі пару в обіймах.

III

Я швидко об'їхав церкву, завернув і подався на майдан Рентгена. Я встиг туди рівно на шосту і, ще повертаючи з Чандлерштрасе на майдан Рентгена, завважив перед різницею Улу; я бачив її весь час, поки, затиснутий тлумом машин, поволі посувався майданом Рентгена, аж нарешті переїхав його й зупинився проти неї. Убрана вона була в червоний плащ і чорний капелюшок, і мені згадалося, як я колись їй

сказав, що вона мені дуже гарна в червонім плащі. Я зупинив машину абиде, і коли, вийшовши, підбіг до неї, то вона сказала:

— Тут же не вільно ставити машину. Це тобі вгорить у двадцять марок.

Я побачив з її обличчя, що вона вже говорила з Вольфом. Над її головою у вітрині різниці між квіток у вазах і на мармурових поличках височіла копиця м'ясних консервів з яскраво-червоними наліпками "Co-rned beef"

— Хай стоїть,— сказав я,— у нас обмаль часу. 1 Солона яловичина (англ.).

— Дурниці,— мовила вона,— дай лиш мені ключа. Он вивільняється місце.

Я простяг їй ключа й став дивитись, як вона сіла в машину й зручно провела її від забороненого місця на той бік, туди, звідкіля саме від'їхала машина. Тоді я рушив до поштової скриньки на розі й кинув листа до її батька.

— Таке мелеш,— промовила вона, повернувшись і віддаючи мені ключа,— ніби ти маєш зайві гроші.

Я зітхнув і враз подумав про незмірно довге, довічне життя у шлюбі з нею, на яке я замалим був не одва-жився; про всі ті докори, які б вона перекидала в мене за тридцять, за сорок років, як камінці в криницю; як би вона дивувалася, що луна від тих камінців стає чимраз тихіша, глухіша, коротша,— аж поки нарешті не вчула б жадної луни, і каміння виросло б з тієї криниці; криниця, розтрощена камінням, не сходила мені з думки цілу дорогу до кав'ярні Йос.

— Ти говорила з Вольфом? — обізвався я. І вона відповіла:

— Говорила.

1 коли ми прийшли до кав'ярні, я взяв її за руку й мовив:

— Чи нам конче треба говорити?

— О так,— відповіла вона,— поговорити треба.

Вона підштовхнула мене досередини кав'ярні, і, відсунувши оксамитову заслону, я збагнув, чому для неї так багато важило, аби розмова відбулася саме тут; я стільки разів бував тут із нею й Вольфом, ще тоді, як ми з ним укупі вчилися в технікумі, й згодом, як склали екзамени і вже більше не ХОДИЛИ В технікум, кав'ярня Йос правила за місце наших сходин; ми випили тут разом силу філіжанок кави, з'їли вкупі силу морозива, і вгледівши, як Ула всміхалася, стоячи обік мене й шукаючи вільного столика, я зрозумів, що вона гадає, ніби вона спіймала мене в пастку; тут усе було за неї — стіни, столики, стільці, повітря, обличчя кельнерок; тут вона мала б грунт на двобій зі мною, тут, де всі лаштунки були її лаштунками,— але вона не знала, що я викреслив із пам'яті той час, три чи чотири роки, дарма що лишень учора сидів тут удвох із нею.

Я їх одкинув геть, як одкидаєш річ, що попервах була здалася тобі страх яка цінна й значна, немов камінець, що ти підняв на верхів'ї Монблан на спомин про ту мить, коли ти раптом зрозумів, куди добувся, — тобі аж голова трохи запаморочилась, коли ти взяв його в руки, той шматочок гірської породи завбільшки з сірникову коробку, такий достоту, як мільярди тонн каміння на землі,— а потім ти раптово викинув його з віконця поїзда, і він упав і загубився серед шутру.

Увечері напередодні ми допізна засиділись у кав'ярні; Ула привезла мене сюди після вечірньої меси; я помив брудні після роботи руки в туалетній, з'їв паштету й випив вина — у мене в кишені штанів, десь аж на самім споді, під грішми, мабуть, ще н досі лежав рахунок, що його

виписала кельнерка. Там поставлено суму: "Шість марок п'ятдесят вісім пфенігів". А ось і дівчина, що давала той рахунок: вона чіпляла на стенд вечірні газети.

— Сядьмо? — поспитала Ула.

— Гаразд,— сказав я,— сядьмо.

Пані Йос стояла за прилавком, розкладаючи срібними щипчиками по кришталевих вазах шоколадні цукерки. Я сподівався, що нам пощастить уникнути її вітання,— пані Йос дуже полюбляє з нами вітатися, бо вона велика прихильниця молоді,— але вона вже вийшла з-за прилавка, простягла до нас обидві руки і, потиснувши мою трішечки вище кисті, бо я тримав у руках ключа від машини й капелюха, вигукнула:

— Як добре, що ви знову завітали!

І я почуб, Іцо червонію, і збентежено зирнув у її гарні довгасті очі, з яких легко можна було вичитати, як я подобаюся жінкам.

Щоденно ходячи коло цукерок, що їм вона за володарку й охоронницю, пані Йос має і в собі дещо від цукерок: вона скидається на шоколадку: солодка, чиста, заживненька; її делікатні пальці, навикший тримати срібні щипчики, завше трішки розчепірені. З себе вона невеличка і ходить з підстрибом, наче пташина; два білі пасемця в неї на голові, зачесані зі скронь назад, завше навертають мені на думку марципанові смужки на деяких шоколадних цукерках; у неї в голові — у вузенькому, схожому на яйце черепі — вмістилась уся топографія поширення цукерок у нашому місті: вона достеменно знає, якій із жінок які цукерки до вподоби й кому чим можна справити найбільшу втіху,— тим вона перша порадниця всіх кавалерів і сповірниця найбільших магазинів, що в свято дарують гостинці жінкам своїх значніших клієнтів.

Вона знає, коли хто з її клієнтів має зламати подружню вірність і хто її вже зламав,— з того, які суміші цукерок вони добирають; вона й сама вишукує суміші і з неабияким хистом вводить їх у моду.

Вона подала руку Улі й усміхнулася до неї, я запхнув ключа в кишеню, і тоді вона лишила Улу і вдруге простягла руку мені.

Я пильніше глянув у ті гарні очі і спробував уявити, як би вона повелася зі мною, коли б я прийшов сюди сім років тому й попросив у неї хліба. І побачив, як ті вузькі очі робляться ще вужчі, стають жорстокі й непорушні, немов очі гуски, як її чарівні, кокетно розставлені пальчики корчаться, ніби пазури; побачив, як тендітні, випещені ручки беруться зморшками й жовтіють з пожадливості, і я так ґвалтовно висмикнув свою руку, що аж вона перелякалась і, похитавши головою, вернулася за прилавок; тієї хвилини лице її скидалося на цукерку, що ляпнулася в багно і начинка з неї поволі тече в канаву — зовсім не солодка, кисла начинка.

Ула потягла мене далі, і по іржаво-червоному хіднику, минувши людей за столами, ми пройшли в глибінь кав'ярні, де вона нагляділа два вільні стільці коло столика.

На одному стільці сидів якийсь чоловік із сигаретою в зубах, читаючи газету; за кожним його видихом крізь попіл сигарети пробивалася тоненька ясно-сіра цівка диму і дрібнісінькі порошинки падали йому на темну одіж.

— Тут? — спитався я.

— Більше нема вільного місця,— обізвалася Ула.— Краще вже було б піти деінде.

Вона зміряла чоловіка ненависним поглядом, розглянулась по кав'ярні, і я побачив, що в очах її блиснув переможний вогник, коли з-за

столика в кутку підвівся якийсь чоловік і допоміг дружині одягти ясно-синє пальто.

Для Ули — я знову відчув це, йдучи за нею,— було страшенно важливо, щоб наша розмова сталася саме тут. Вона кипула торбинку на стілець, звідки ще не встигла прибрати коробки з черевиками жінка в ясно-синьому пальті,— і жінка взяла коробку, похитала головою й подалася слідом за чоловіком, що спинився межи столами і розплачувався з кельнеркою.

Ула зсунула докупи брудний посуд і сіла на стілець у кутку. Я сів поруч неї, витяг з кишені сигарети й простяг їй; вона взяла сигарету, я дав їй прикурити, закурив і собі й поглянув на брудні тарілки з недоїденим вершковим кремом і кісточками з вишень, на недопиту сіро-молочну рідину в одній філіжапці.

— Я мала б знати це,— сказала Ула,— ще тоді, як ти був на фабриці, а я день при дні доглядалася до тебе крізь скляну стіну контори. Як ти крутився коло молоденьких робітниць, щоб тобі перепало шматок хліба з їхнього сніданку! Одне там було таке мізерне, поганеньке, намотувало якорі, ще й трохи було рахітичне, і обличчя мало якесь хворе, прищувате, — вона раз дала тобі половину свого хліба з повидлом, а я дивилась, як ти пхав його до рота.

— І це ще не все, ти не знаєш, що я цілував її, ходив із нею в кіно і в темряві держав її руки в своїх. Вона померла, коли я складав екзамеп па підмайстра. Я витратив заробіток за весь тиждень, щоб покласти на її могилу квіток. Думаю, що вона мені простила за той хліб з повидлом.

Ула мовчки глянула на мене, а потім ще далі одсунула брудний посуд на столі, а я посунув його назад, бо одна тарілка замалим не злетіла додолу.

— Ви не вважали навіть за потрібне послати вінок їй на могилу,— сказав я,— чи бодай хоч написати картку співчуття її батькам. Я думаю, що ти тільки ім'я її рівненько й пильно викреслила червоним чорнилом із платіжного рахунку.

Підійшла кельнерка, позбирала тарілки й філіжанки на тацю й запитала:

— Каву?

— Ні,— обізвався я,— дякую, мені не треба.

— А мені принесіть,— сказала Ула.

— А вам що? — обернулась дівчина до мене.

— Байдуже,— сказав я втомлено.

— Дайте панові Фендріхові чашку м'ятного чаю,— мовила Ула.

— Еге,— сказав я,— дайте чаю.

— Господи,— здивувалась дівчина,— та ж у нас немає м'ятного чаю, самий чорний.

— Гаразд, дайте, будь ласка, чорного,— промовив я, і дівчина пішла.

Я глянув на Улу, і мене вразили, як уже не раз вражали передніше, її вуста: з повних і гарних вони зробилися такі вузькі й тоненькі, як лінії, що їх вона проводила в платіжному рахунку.

Я зняв з руки годинника й поклав на стіл перед себе: було вже десять на сьому, а я мав піти за чверть до сьомої, ані на хвилю пізніше.

— Я залюбки був би сплатив ті двадцять марок штрафу, аби довше з тобою розмовитися, я радо дарував би тобі на розстання ті дві хвильки, як дві найко-штовніші квітки,— але ти сама їх собі вкрала. На мене, то ці дві хвилини варті двадцять марок.

— Авжеж,— сказала вона,— з тебе тепер такий вельможний пан: даруєш квіти по десять марок одна.

— Еге,— одмовив я,— по-моєму, варто раз утратитись: ми ж бо ніколи ще нічого не подарували одне одному, ніколи, правда ж?

— Ні,— сказала вона,— ми ніколи нічого не дарували одне одному, мене вчено, що дарунок треба заслужити, а мені й разу не здалося, що ти його заслужив, як, либонь, і я не заслужила.

— Ні,— сказав я,— а те єдине, що я хотів тобі подарувати, хоча ти й не заслужила подарунка, ти не прийняла. І як ми вдвох куди ходили,— докинув я тихо,— ми ніколи не забували про квитанцію, що з нас узято податок, ми брали її навпереміну, раз — ти, вдруге — я. І якби були квитанції на поцілунки, то ти б і їх підшивала.

— На поцілунки є квитанції,— промовила вона,— і колись тобі буде їх пред'явлено.

Дівчина принесла каву для Ули і чай для мене, і мені здалося, що минула ціла вічність, перше ніж дійшла краю та церемонія: на стіл булл виставлені всі тарілки, філіжанки, чайнички іі блюдця на цукор, чарочка на яйце до чаю і нарешті манісінька тарілочка, де примостились срібні щипчики, в яких затиснута була крихітна скибочка цитрини.

Ула не озивалась, і мене взяв страх, що вона закричить; одного разу я чув, як вона кричала, коли батько відмовлявся дати їй доручення. Час більше не посувався: було тільки тринадцять хвилин по шостій.

— Хай йому чорт,— мовила Ула,— прийми хоч того годинника.

Я прикрив годинника аркушиком меню.

Мені здавалося, що я вже бозна-скільки разів усе це бачив, чув, убирав у себе, наче то була грамофонна платівка, яку щовечора тієї самої години наставляють пожильці, що мешкають на поверх вище: неначе то був фільм, завше той самий фільм, що його без одміни пускають у пеклі; і весь той дух — дух кави, поту, парфумів, лікеру й сигарет,— і все, що казав я і що казала Ула,— усе те мовилося вже бозна-скільки разів і було мертве, після нього на язиці лишався смак фальшу, як тоді, коли я розказував батькові про чорний торг і свої злигодні; заледве слово вимовлялось, як воно переставало бути правдою,— і мені враз спливло на думку, як Гелена Френкель дала мені шмат хліба з повидлом, спливло так виразно, що я ніби аж почув у роті смак того дешевого червоного повидла — і мене пойняла туга за Гедвіг і за темно-зеленою тінню мосту, куди щез Юрген Броласкі.

— Я ніяк не візьму до тями,— промовила Ула,— просто мені не береться голови, щоб ти робив щось не задля грошей. Чи, може, вона має гроші?

— Ні, в неї нема грошей, і вона знає, що я крав: хтось із вас розказав про це тому, від кого довідався її брат. Та й Вольф допіру нагадав мені за крадіжку.

— А що ж,— промовила вона,— добре, що він тобі

нагадав: бо з тебе тепер такий пан, що ти вже, либонь, почав забувати, як ти крав електроплитки, щоб купити сигарет.

— І хліба,— сказав я,— хліба, якого не давала мені ані ти, ані твій батько — лиш Вольф подеколи. Він, правда, не знав, що то голод, а проте він оддавав мені свій хліб щоразу, як ми працювали вкупі. Мені

здається,— докінчив я тихо,— що якби ти тоді хоч раз дала мені шматок хліба, я б тепер не зміг сидіти тут і так з тобою розмовляти.

— Ми завше платили робітникам більше, ніж належало за розцінками, і в нас усяк мав пайку і в обід юшку без карточок.

— Авжеж,— притакнув я,— ви завше платили більше, ніж належало за розцінками, і хто у вас працював, мав пайку і в обід юшку без карточок.

— Негідник,-^ промовила вона,— невдячний негідник.

Я одслонив годинника, але було допіру пів на сьому, і я знов прикрив годиннника аркушиком.

— Перечитай іще раз платіжні рахунки,— сказав я,— рахунки, які ти сама складала, перечитай там ще раз усі прізвища — голосно й ревно, як читають молитви,— вимов іще раз кожне прізвище й за кожним прізвищем скажи: "Прости мені!", а тоді всі їх полічи й перемнож на тисячу хлібин, а те, що вийде,— знов на тисячу, і тоді ти довідаєшся, скільки прокльонів лежить на банковім рахунку твого батька. їх можна виміряти лише одною мірою — хлібом, хлібом ранніх років, повитих у моїй свідомості густим туманом; та дарована юшка бовталась нам усередині, як ми ввечері тряслися трамваєм додому, здіймалася в нутрощах гарячою кислою хвилею,— то була хитанка безсилля, і за єдину втіху нам була ненависть... ненависть,— сказав я тихо,— що давно вже вивітрилася з мене, минулася, як

минається часом задавнена слабість. Ох, Уло,— докінчив я тихо і вперше поглянув їй просто у вічі,— не-вже-таки ти справді хочеш мене

впевнити, хочеш, щоб я повірив, ніби тарілкою юшки й отим крихітним додатком до платні щось можна одкупити? Ти цього хочеш?.. Подумай за самі лишень грубезні мітки промащеного паперу.

Вона поколотила каву, підвела на мене очі й простягла мені сигарети; я взяв, дав їй прикурити і закурив сам.

— Мені дарма, що ви розславили тим людям про мою крадіжку, та невже ти справді хочеш мене впевнити, що всі ми, всі, хто значився в платіжному рахунку, не мали права час од часу діставати зайвий шматок хліба?

Вона все не озивалась, дивлячись кудись повз мене, і я казав далі:

— У ті часи я, буваючи дома, крав у батька книжки, щоб купити хліба, книжки, що їх він любив, що їх він збирав по одній, що задля них голодував студентом, книжки, за які він платив таку ціну, як платилося за двадцять хлібин, а я їх продавав за стільки, скільки коштувало півхлібини: такий ми мали процент — від мінус двохсот аж до мінус безмежність.

— І ми,— тихо сказала Ула,— і ми сплачуємо проценти... проценти,— докінчила вона ще тихіше,— за які ти нічого не знаєш.

— Так,— сказав я,— ви платите проценти і самі не знаєте, які вони великі; але я крав книжки не вибираючи, дивився тільки, аби грубіш; їх було в батька так багато, що я думав, він і не помітить,— я тільки згодом довідався, що він так знав кожну свою книжку, як пастух кожну свою вівцю; одна книжка була маню-ня й обшарпана, поганенька, тих грошей, що я взяв за неї, стало тільки на коробку сірників,— опісля

я довідався, що вона варта була цілого вагону хліба. А далі батько попрохав мене,— він почервонів, як завів про це мову,— щоб я здався на

нього з продажем книжок; і відтоді він спродував їх сам і посилав мені грошей, аби я міг купити хліба...

Вона здригнулась, коли я промовив "хліба", і тепер мені зробилось її шкода.

— Вдар мене, коли хочеш,— обізвалась вона,— вилий мені чай межи очі й говори, говори далі, ти ж ніколи перше не хтів говорити,— та не кажи, на ласку, більше цього слова — "хліб", нехай я більш його не чутиму від тебе... будь ласкав,— попрохала вона, і я тихо сказав:

— Даруй, більше не буду.

Я знов глянув на неї і злякався: Ула, що сиділа проти мене, на очах одмінювалася — від моїх слів, від мого погляду, від того, що маленька стрілка без упину свердлувала під аркушиком меню: це вже була не та Ула, до якої мовились мої слова. Я гадав, вона багато говоритиме, і те, що скаже, буде на позір правдиве, а вийшло, що багато говорив я сам, і що на позір правда була на моєму боці.

Ула звела на мене очі, і я зрозумів, що опісля, коли вона, минувши темне подвір'я майстерні, перейшовши облямовану кущами бузини доріжку з жорстви, прийде додому, в хату свого батька, з нею буде те, чого я ніколи не сподівався: вона заплаче, а такої Ули, що плаче, я не знав.

Я гадав, вона тріумфуватиме, і ось тріумфував я сам — і я відчув у роті кислий смак тріумфу.

Вона не приторкнулась до кави, усе гралась ложечкою, і голос її злякав мене, коли вона озвалась:

— Я б залюбки дала тобі який завгодно чек, аби лиш ти списав свої прокльони з нашого рахунку. Чи ж не втіха знати, що ти всі ці роки жив отакими думка-

ми, громадив прокльони і не сказав мені жадного слова.

— Я не думав про це безперестану,— сказав я,— все було інакше; воно навернулось мені на думку допіру сьогодні, оце тут; ти сиплеш червоної фарби в джерело, аби довідатись, куди сягає вода з нього, і, може, аж по кількох роках зненацька вздриш червону воду там, де ніколи не сподівався. І тільки тепер, побачивши червоні струмочки, розумієш, де ділась та фарба.

— Може, й твоя правда,— мовила вона,— я й сама лише сьогодні зрозуміла, що мені байдуже до грошей; я простісінько дала б тобі ще один чек, ба навіть геть із чековою книжкою — бери собі скільки захочеш грошей, мені її трішечки не було б шкода,— а досі я завше думала, що шкодувала б за ними. Може, й твоя правда — тільки тепер уже запізно.

— Так,— мовив я,— тепер запізно, кінь, на якого ти замалим не поставив був тисячу марок, прийшов перший, ти ще тримаєш у руці біленький папірець, заповнений на коня-переможця, ти здобув би тим папірчиком цілий маєток, якби був поставив на того коня, але ти не поставив — і папірець стратив усяку ціну, немає сенсу тримати його на спомин.

— Зосталася, щоправда, ще тисяча марок,— мовила вона,— та ти, мабуть, і їх би викинув у канаву вкупі з папірцем.

— Так,— сказав я,— мабуть, так би й зробив.

Я вилляв молоко в холодний чан, видавив туди цитрину, дивлячись, як згортається молоко й осідає на дно жовтаво-сірими пацьорками. Я простяг Улі сигарету, але вона похитала головою, та й самому мені зовсім не хотілося курити, і я сховав сигарету.

Я трохи одтулив годинника, побачив, що за десять буде сьома і хутенько накрив знову, але вона все бачила й сказала:

— Іди, я зостануся тут.

— Підвезти тебе додому? — спитав я.

— Ні,— одказала вона,— іди, я ще побуду. Та я все не рушався, і вона промовила:

— Дай мені руку.

І я дав їй руку. Вона на мить затримала її в своїй, не дивлячись на неї, і враз пустила, перше ніж я встиг зміркувати, що вона її пускає,— і рука вдарилася об край столу.

— Пробач,— сказала вона,— я не хотіла... ні... Рука мені дуже боліла, однак я повірив їй, що вона

не хотіла.

— Я часто дивилася на твої руки, коли ти, бувало, тримав інструменти чи брався до приладів; я пильнувала, як ти розбирав машини, що їх уперше бачив, вивчав їхню дію й знову збирав. Знати було, що ти просто наче вродився до свого фаху, що ти його любиш, і краще було дати тобі змогу заробляти самому свій хліб, ніж тобі його дарувати.

— Я не люблю свого фаху,— сказав я,— я його ненавиджу, як боксер ненавидить бокс.

— Тепер іди,— проказала вона,— йди.

І я пішов, не вимовивши більше ні слова, ні разу не оглянувшись; дійшов до прилавка, тоді повернувся і, стоячи на проході межи столиками, сплатив дівчині за каву й чай.

IV

Коли я вертався на Юденгасе, надворі споночіло і досі ще був понеділок; я їхав хутко. Але то вже була сьома, а я не подумав заздалегідь, що о сьомій переїзд по Нудельбрайте вже закрито, і я безрадно кружеляв неподалік від неї темними, незабудованими вулицями, аж нарешті опинився знов коло тієї церкви, де востаннє бачив Гедвіг.

Мені згадалось, що обидві — і Гедвіг, і Ула, сказали мені: "Йди".

Звернувши на Корбмахсргасе, я поминув знайому крамницю канцелярського приладдя, далі крамницю трунаря, і, коли побачив, що в кав'ярні не світилося, мені нараз зробилося страшно. Я мався вже звернути за ріг на Юденгасе, коли в останню хвилину вздрів на порозі кав'ярні зелений светр Гедвіг — і загальмував так зопалу, що машину занесло й швиргонуло на глиняну купу, що виросла на тім місці, де навіщось розкопали і знову засипали вулицю; лівою рукою я вдарився об клямку дверцят. Обидві руки мені боліли, коли я вийшов з машини і потемки підійшов до Гедвіг; вона стояла на тім місці, де звичайно стояли дівчата, що, бувало, зачіпали мене, коли я ввечері брався темною вулицею,— без пальта, в яскраво-зеленому светрі, лице біле-біле проти темних кіс, а ще біліший, нестерпучо білий видавався невеликий листуватий виріз шиї, уста ж були ніби намальовані чорною тушшю.

Вона не рушилася, не озвалась, не поглянула на мене, і я, не мовлячи й слова, взяв її за руку і порвав за собою до машини.

Там уже зачали купчитися люди, бо скрегіт мого гальма пролунав, як сигнал тривоги, і я швиденько відчинив дверцята, сливе запхнув Гедвіг у машину, сам прожогом кинувся на другий бік — і чимдуж помчав геть. Аж по якомусь часі, коли ми давно минули вокзал, у мене випала хвилинка глянути на неї. Вона була страшенно бліда і сиділа рівно, наче статуя.

Я під'їхав до ліхтаря й зупинився. Вулиця була темна, світляне коло ліхтаря одкидалося в парк, вихоплюючи з пітьми кружальце моріжка, всюди стояла тиша.

— Якийсь чолсігк зачепив мене,— сказала Гедвіг, і мене взяв страх, бо вона все так само сиділа, мов статуя, втупивши очі просто перед себе. — Хотів повести мене з собою чи піти зі мною, і був такий симпатичний: мав під пахвами теку, а зуби трохи жовті від куріння. Він був старий, десь років тридцяти п'яти, одначе симпатичний.

— Гедвіг,— обізвався я, але вона не подивилася на мене, аж коли я вхопив її за руку, вона повернула голову й тихо сказала:

— Одвези мене додому.— І це "ти" в неї вилилося так природно, що я весь затремтів.

— Я одвезу тебе додому,— сказав я.— О боже мій!

— Ні, постривай хвилину,— промовила Гедвіг.

І вона підвела очі й пильно подивилася на мене, так само пильно, як перед тим дивився на неї я, тільки тепер я не посмів поглянути на неї. Я вкрився потом, обидві руки мені боліли,— і цей день, цей понеділок, видався мені нестерпно довгим, аж занадто довгим як на один день, і тепер я знав, що не повинен був іти з її кімнати; я відкрив нову землю, та

досі не поставив на ній свого прапора. Земля була чудова, та все ще чужа, так само чужа, як чудова.

— О господи,— тихо промовила вона,— я така щаслива, що ти симпатичніший за нього, набагато симпатичніший. А пекар виявився не такий симпатичний, як здавалось. О сьомій він мене одразу вирядив. Тобі не слід було спізнюватись. їдь тепер,—докінчила вона.

Я їхав поволі, і втонулі в пітьмі вулиці здавались мені путівцями на болоті, де машина що не мить могла схибнутися й захряснути. Я вів машину потихеньку, неначе віз вибухівку, і дослухався до голосу Гедвіг, відчував, як її рука торкалась моєї, і на душі мені було трохи чи не так, як має бути тому, хто витримав іспит на страшнім суді.

— Я замалим була не пішла з ним,— казала вона,— треба йому було якийсь час перетривати, не знаю, який, та він не перетривав. Він хотів одружитися зі мною, взяти розлуку з жінкою, у нього діти, і він дуже симпатичний, але він утік, коли забачив світло твоєї машини. Він говорив зі мною не більш як хвилину, говорив пошепки, хапаючись, як той, хто дуже поспі-шається,— він дуже поспішався, він мав лишень одну хвилину вільну, і за ту хвилину я прожила вкупі з ним ціле життя: я впала йому в обійми, і знов одірвалася від нього, я народила йому дітей, я лагодила йому шкарпетки; вечорами, коли він приходив до господи, я брала йому з рук теку, цілувала його, коли він рушав із дому; вкупі з ним тішилася, коли він повставляв собі зуби, а коли йому набавили платню, ми злагодили собі невеличке свято: у нас був пиріг, а потім ми ходили в кіно, і він купив мені капелюшка, темно-червоного, наче вишневе повидло; він робив зі мною те, що хотів ти зробити, і мені любі були його незугарні пестощі; я пильнувала переміни в його одіжі, і він узяв святне вбрання на щодень, коли йому пошилося нове, а далі й це зносилось,— і ми знову зібралися на нове вбрання для нього; у нас підросли діти й собі зачали носити капелюшки, темно-червоні, наче вишневе повидло, і я боронила їм те, що колись боронено мені: гуляти по дощі. Я їм боронила з тієї самої причини, що й мені боронено: бо на дощі хутко нищиться одіж. Я повдовіла, і та фірма, де він служив, вислови-' ла мені співчуття. Він був

за рахівника на кондитерській фабриці — і якось увечері розповів мені, скільки зиску має фірма, спродуючи шоколадні цукерки "Юсу-пов": зиск був великий, і він казав мені мовчати про це, але я не змовчала і другого ж таки ранку розказала в молочній крамниці, скільки заробляє фірма на цукерках "Юсупов". Йому б ще потривати хвилю-дві, та він не потривав, він утік, утік, мов заєць, як тільки твоя машина виринула в кінці вулиці. "Я чоловік не без освіти, панно",— сказав він мені.

Я поїхав іще тихіше, бо ліва рука мені дуже боліла, а права починала пухнути; я звернув на Юденгасе так поволі, ніби їхав мостом, що ось-ось мав завалитися.

— Що ти хочеш? — спиталася Гедвіг.— Хочеш тут зупинити?

Я зирнув на неї так несміло, як, либонь, дивився той чоловік.

— До мене не можна,— сказала вона,— там на мене дожидає Гільда Каменц. Я бачила у себе в кімнаті світло, її машина стоїть перед дверима будинку.

Я поволеньки проїхав повз двері, повз брунатні двері, з яких я ще колись маю побачити знімок, тоді, як він вийде з камери-обскури,— вони зринуть переді мною стосами, великі стоси тих самих дверей, неначе стоси марок, щойно випущених від управління друку.

Проти дверей стояла машина кольору червоного вина. Я запитливо глянув на Гедвіг.

— Гільда Каменц,— сказала вона,— знайома мого батька. Заверни за ріг: з вікна своєї кімнати я бачила на суміжній вулиці пустку; бруківка в тому місці темна н посередині руді глиняні пасмуги; мені все ввижалося, що ти лежиш там мертвий,— так я боялася, що ти більше ніколи не повернешся.

Я звернув за ріг і ще повільніше, як досі, поїхав уздовж Корбмахергасе, і мені здавалося, що я ніколи вже не їздитиму швидко. Пустка була в кілька будинків за пекарнею, і перед нами виросла задня сина будинку, де мешкала Гедвіг; частину стіни ховали від нас високі дерева, але один ряд вікон можна було бачити весь, з гори до низу: на першім поверсі у вікні було поночі, вікно на другому світилось, і в кімнаті на третьому теж горіло світло.

— Моє вікно,— сказала Гедвіг.— Якщо вона його відчинить, то нам буде видно її силует. Ти б попався їй у пастку, як сліпий,— і вона б нас поправила до себе додому; у неї чудове житло, гарне, як ті помешкання, що стали гарні випадково,— та ти вбачиш з одного погляду, що тая випадковість просто спритно вдана, і ти матимешся так, наче б виходив із кінотеатру в захваті від фільму і, дійшовши до роздягальні, почув, як хтось каже: "Нічого картина, а музика так собі..." Он вона стоїть...

Я перевів погляд з обличчя Гедвіг на вікно її кімнати і вгледів там постать жінки в гостроверхім капелюшку; дарма що очей її було не видно, мені здалося, немов я бачу, що вона зорить на мою машину таким оком, яке мають жінки, що звикли порядкувати життям інших людей.

— їдь додому,— промовила Гедвіг,— їдь... Я так боюсь, що вона нас запримітить, а скоро ми попадемося їй до рук, нам доведеться цілий вечір висидіти в її господі, п'ючи бездоганний чай і не мавши бодай тієї надії, що збудяться її діти й заклопочуть матір,— бо в неї бездоганно виховані діти, що сплять із сьомої вечора до сьомої ранку. їдь... і навіть чоловіка її нема вдома, він кудись поїхав — обставляти за певну винагороду інші житла, щоб і вони мали Такий вигляд, наче стали гарні випадком. їдь!

Я поїхав, переїхав Корбмахергасе і Нетцмахергасе, поволі перетяв Нудельбрайте, завернув на майдан Рентгена, мимоїздом скинув очі на вітрину різникової крамниці, де ще височіла гора коробок із етикетками "Corned beef", і знову подумав про Улу й ті роки, що я перебув із нею: тепер вони були мені вузькі, наче сорочка, що збіглась після прання,—

час, що настав від середини дня, той час, відколи з'явилася Гедвіг, був зовсім інакший.

Я втомився, і мені боліли очі; спускаючись рівною і довгою Мюнхнерштрасс, я їхав по правім її боці сливе сам; по лівому ж наввипередки гнала густа вервечка машин у напрямі до стадіону: там було, здається, змагання боксерів чи велосипедні перегони; машини переможно гули і вищали, вигулькуючи одна наперед одної, і я чималий час їхав заллятий світлом їхніх фар; сліпуче світло прикро било у вічі, з різкого болю я подеколи стогнав; мені здавалось, що мене женуть крізь безконечно довгу лаву нестерпучо ясних списів, і кожен уганявся мені в саму душу, мордуючи своїм світлом. Мене неначе катували світлом,— я згадав ті роки, коли, ледве прокинувшись уранці, вже ненавидів світло; два роки я рвався вперед, щодня вставав о пів на шосту, випивав філіжанку гіркого чаю і товк формули або щось майстрував у своїй маленькій майстерні в підвалі: розбирав і складав, випробовував прилади, які, бувало, забирали стільки електроенергії, що дроти в будинкові перегоряли, і тоді я чув, як нагорі обурювались мешканці, що не встигли запарити собі каву. Побіля мене на письмовому столі чи на верстаті завше стояв годинник, і лише на його дзвінок о восьмій я брався нагору, мився під душем і йшов у кухню взяти в господині свій сніданок; коли більшість людей сідала снідати, я вже мав за собою дві з половиною години праці. Ті години я то ненавидів, то любив, але й раз не попустив собі минути. Зате опісля, як я снідав у своїй світлій кімнаті нагорі, те світло було мені тортурами, як оце тепер.

Мюнхнерштрасе була довга, і я зрадів, як ми нарешті поминули стадіон.

Коли я зупинив машину, Гедвіг на мить завагалась, на маленьку мить; я одчинив перед нею дверцята, простягнув їй руку і, хитаючись, побрався вперед неї сходами нагору.

Було ще лишень пів на восьму, але мені здавалося, що цей понеділок і є вічність, хоча відколи я подався з дому, не минуло й одинадцяти годин.

Я наслухав гомону в будинку: діти господині сміялися при вечері; аж тепер я здогадався, чом я ледве волік ноги, сходячи нагору: грудки глини поналипали мені до черевиків, взуття Гедвіг теж було все в глині з тієї ями на Корбмахергасе.

— Я не світитиму світла,— сказав я до Гедвіг, коли ми ввійшли до моєї кімнати; мені нестерпно боліли очі.

— Гаразд,— мовила Гедвіг,— не світи. І я зачинив за нею двері.

Бліде світло падало в кімнату з будинку навпроти, і я побачив на письмовому столі кілька папірців, де пані Бротіг занотовувала виклики. Зверху на них лежав камінець. Я взяв його, виважив на долоні, наче метальне ядро, і, відчинивши вікно, швиргонув у присадок; я почув, як він у пітьмі прокотився моріжком і вдарився об цебер на сміття. Не зачиняючи вікна, я потемки перелічив цидулки,— їх виявилося сім,— подер і викинув клаптики в кошик.

— У тебе є мило? — спитала Гедвіг.— Мені хочеться помити руки, у мене вода була іржава й брудна.

— На лівій поличці внизу,— сказав я.

Я вийняв з коробки сигарету, закурив і, обернувшись погасити сірника й викинути його в попільничку, вглядів у дзеркалі обличчя Гедвіг; її рот скидавсь на той, що був понамальовуваний на паперових серветках, якими я витирав леза; дзюрчала вода — це вона мила руки, і я чув, як вона терла їх одну об одну.

Я все на щось чекав, і коли в двері легенько постукали, я зрозумів, на що саме. То була господиня; я хутко подався до дверей, одхилив їх трохи й вислизнув у передпокій.

Вона саме зняла з себе фартух, склала його, і аж тепер, по чотирьох роках свого квартирування в неї, я завважив, що вона трохи скидається на пані Вітцель, трішечки, але скидається. І тільки тепер помітив, яких вона була літ: запевне, років сорока, може, ще й старша. З сигаретою в зубах, вона трясла фартух, дослухуючись, чи нема там у кишені сірників, але їх не було, а я теж марно ляскав себе по кишенях — лишив свої в кімнаті; я простяг їй запалену сигарету, вона приклала її до своєї, затяглася глибоко й знову віддала мені. Вона курила, як звичайно курять тільки чоловіки, з одвертою пожадливістю втягаючи в себе дим.

— Ну й день сьогодні був,— промовила вона,— наприкінці я вже й записувати кинула: навіщо, коли ви однаково десь щезли. Як це ви забули за ту бідну жінку з Курбельштрасе?

Я здвигнув плечима, дивлячись у її сірі, трохи зизуваті очі.

— Ви купили квітів?

— Ні,— одказав я,— забувся.

Вона помовчала і, ніяково мнучи в пучках сигарету, прихилилась до стіни; я зрозумів, як неприємно було їй сказати те, що вона намірялася сказати. Я силкувався якось стати їй до помочі, та не знаходив таких слів; потерши лівою рукою чоло, вона мовила:

— Ваша вечеря на кухні.

Та моя вечеря завше була на кухні, і я проказав:

— Дякую.— І, дивлячись повз неї, на малюнок шпалер, стиха докінчив: — Кажіть-бо вже.

— Мені прикро,— почала вона,— ніяково, тяжко казати вам це: я б не хотіла... мені б не хотілося, щоб дівчина зосталась у вас на ніч.

— Ви її бачили? — спитався я.

— Ні,— сказала вона,— та я чула, як ви вдвох прийшли: було так тихо і... словом, я все одразу зрозуміла. Вона в вас ночуватиме?

— Так,— сказав я,— вона... вона моя дружина.

— Де ж вас повінчано? — вона не осміхнулась, і я знову вп'яв очі в малюнок шпалер — у жовтогарячі косячки — й мовчав.

— Ах,— промовила вона тихо,— ви знаєте, як мені прикро таке вам казати, але я цього не попущу. Я не можу, я повинна вас остерегти, і не те що остерегти... Це не випадає... я...

— Бувають термінові шлюби,— мовив я,— як термінові хрестини.

— Ні,— одрубала вона,— це вже витребеньки. Ми не в пустелі, ані в пущі, де нема священиків.

— Ми,— сказав я,— ми обоє в пустелі, в пущі, і я в голові не покладаю, який би священик нас ізвінчав.

Я заплющив очі, бо вони й досі боліли після того катування світлом автофар, я втомився, до смерті втомився, руки мені нили з болю. Жовтожарі косячки ходили ходором мені перед очима.

— Чи, може, ви знаєте такого священика? — спитався я.

— Ні,— одмовила пані Бротіг,— не знаю.

Я взяв попільничку, що стояла на стільці край телефону, і, погасивши свою сигарету, простяг попільничку господині; вона струсила туди попіл із своєї сигарети і забрала попільничку в мене з рук.

Я ще зроду не був такий втомлений. Жовтогарячі косячки впивалися мені в очі гострим терням, і я ненавидів її чоловіка, що купував такі речі, бо то був, на його думку, новочасний стиль.

— Подумайте бодай про свого батька. Ви ж його любите?

— Еге,— сказав я,— люблю і сьогодні багато про нього думав.— І я знову подумав про батька — мені уявилось, як він пише червоним, мов кров, чорнилом, на великім клаптеві паперу: "Побалакати з хлопцем".

Я побачив Гедвіг спершу в господининих очах: темна рисочка переписала їхню приязну сіру гладінь. Я не обернувсь до Гедвіг, я відчув на плечі в себе її руку, почув її подих і здогадався, що вона підмалювала губи: солодко війнуло помадою.

— Це пані Бротіг,— промовив я,— а це Гедвіг.

Гедвіг дала пані Бротіг руку, і коли господиня вклала в неї свою, я побачив, яка в Гедвіг велика рука, біла й дужа.

Ми мовчали всі троє, і я чув, як капала на кухні вода з крана, як на вулиці йшов якийсь чоловік, чув з його ходи, що в нього на сьогодні по роботі; я все всміхався, сам не знаю як, бо був такий утомлений, що не міг рушити губами, аби вдати на своєму лиці усміх.

Пані Бротіг поставила попільничку знову на стілець, де стояв телефон, і кинула туди ж таки фартух; над стільцем знявся попілець, і

його дрібнісінькі часточки осіли на синьому килимі. Вона прикурила другу сигарету од першої й промовила:

—— Деколи я забуваю, які ви ще молоді, але зараз ідіть собі, не доводьте мене, щоб я вас витурила, йдіть.

Я повернувся і за руку втяг Гедвіг до себе в кімнату; пошукавши навпомацки ключа від машини, я знайшов його на письмовім столі, і ми в своїх вимащених черевиках знову спустилися сходами наниз; я радів, що не поставив машину в гараж, а залишив її на вулиці. Ліва рука мені сливе задубіла і трохи підпухла, а права дуже боліла, забита об край мармурового столика в кав'ярні. Утомлений і голодний, я поволі вів машину знову в місто; Гедвіг мовчала; вона піднесла до обличчя невеличке дзеркальце, і я побачив, що вона дивилась на свої вуста; потому дістала з торбипки помаду і знову звільна, твердою рукою одзначила губи.

На Нудельбрайте все так само не було проїзду, і коли я, поминувши церкву, звернув на Нетцмахергасе, перетяв Корбмахергасе й став на пустці проти пекарні, не було ще й восьмої години.

В кімнаті Гедвіг, як і передніш, світилося; проїхавши далі, я побачив, що машина кольору червоного вина досі стояла перед дверима будинку. Тоді, обминувши цілий квартал, я знову спинився біля пустки. Всюди було тихо й темно; ми мовчали; мій голод наростав, то знов стихав, набігав і спадав, неначе по мені йшли хвилі землетрусу. Мені спало на думку, що той чек, який я послав Віквеберові, тепер уже не мав сили, а ще мені подумалось, що Гедвіг навіть не спитала в мене мого фаху, навіть не знала, як я звуся. Руки мені боліли чимраз дужче, і коли я на мить заплющував змучені очі, мені видавалось, ніби я рину крізь вічність, виповнену жовтогарячими косячками.

Я знав: світло в кімнаті Гедвіг все одно мало погаснути ще нині, ще цього самого понеділка, до кінця якого зосталося чотири години; гуркіт

мотора червоної машини помалу одлунає в далині,— я ніби вже аж чув, як мотор угризався в ніч, лишаючи позаду тишу й темнощі. Ми вийдемо сходами нагору, і двері тихо відчиняться й зачиняться за нами... Гедвіг ще раз поглянула на свої вуста і ще раз підвела їх неквапливим твердим порухом, неначе вони й так не були геть червоні, і я вже цю хвилину прочув те, що мені судилося пізнати лишень згодом.

Ніколи перше я не знав, що я безсмертний і заразом такий смертний: я чув, як кричать діти, повбивані у Віфлеємі, і їхній крик зливався з передсмертним Фрукларовим криком, якого ніхто не почув, але який тепер досяг мого слуху; я вчував подих левів, що розшарпували мучеників, я чув, як їхні пазури, мов шпи-

чаки, вганялися мені в тіло, я відчував солоний смак моря, пив гіркі краплини, що знялися з глибочезної морської глибини; я бачив малювання, що повиступало з рам, як вода виступає з берегів,— ландшафти, що їх зроду мені не спіткалося в житті, обличчя, що їх ніколи не знав,— і крізь усі ті видива маяв до мене образ Гедвіг; зринали постаті Броласкі, Гелени Френкель, Фруклара — а через їхні тіні усе мріла мені постать Гедвіг, і я знав, що її образ незагасний, що її лице я вбачу крізь рушник, який раптово злетить із неї, аби її вид побачив4 Греміг,— її вид, що його зараз я не добачав очима, така навколо була темна ніч, але тепер мені не треба було очей, щоб бачити її.

З камери-обскури мого мозку напливали щоразу нові знімки: мені марилось, ніби це не я схиляюся над Гедвіг, а хтось, кого я не знаю,— і мене поймали ревнощі таки до себе ж; я бачив того чоловіка, що зайняв її, вбачав його жовтаві зуби, його теку; я бачив Моцарта, що усміхався панні Клонтік — учительці музики з сусіднього будинку, а жінка з Курбельштрасе на всіх знімках плакала; цей понеділок досі ще не дійшов краю, і я зрозумів, що не хочу вперед, мені хотілося назад, я сам не знаю, куди, але назад.